

בין אזרחים למדינה חדשה – סיפורה של שורת המתנדבים

פולה קבלו

בקהל שומעיו של ס' יוהר בתא הסטודנטים של מפא"י, אי-שם בראשית שנות החמישים, נכח גם סטודנט צעיר למשפטים, אליקים העצני. יוהר, סופר צעיר וחבר מפא"י, ניסה לעורר את הצעירים למעורבות גבוהה יותר במדינה שזה עתה קמה ובחברה החדשה ההולכת ומתגבשת. דבריו נפלו על אוזניים קשובות, כך העיד העצני כעבור שנים. בעיניו, האירוע הזה היה ורז מכריע בדרך להקמת 'שורת המתנדבים' – ארגון שהקים בשיתוף עם קבוצת סטודנטים ואינטלקטואלים ושפעל במשך כשבע שנים.¹

חנן רפפורט, היום ד"ר לפסיכולוגיה ואז סטודנט באוניברסיטה העברית, מעלה זיכרון אחר: הוא מספר על החורף הקשה של 1951-1952, על קבוצת הסטודנטים שהתארגנה כדי לסייע למתגוררי מעברת 'מקור חיים' בירושלים להתמודד עם השיטפון הגדול שהציף את בתיהם, ועל מראה העולים, תושבי השכונה, העומדים חסרי אונים ומתבוננים במתנדבים, צעירים וזרים, נוטפי מים, המנסים להילחם בבוץ ובשיטפון...²

ההיסטוריון ד"ר שלמה סימונסון, לימים ממייסדיה של אוניברסיטת תל-אביב ואחד מראשיה, שב לזיכרון אחר, לימי שהותו כתלמיד מחקר צעיר באנגליה, שם נתקל בהתנהלותם החובבנית של שירותי הביטחון הישראליים, וכשביקש להתריע על כך ולהסב את תשומת לב הממונים נענה בתשובות בנוסח 'ככה זה', ו'כך החליטו'...³ אירועים מעין אלה הניעוהו להצטרף ברבות הימים לאותה קבוצת סטודנטים ואינטלקטואלים שייסדה את שורת המתנדבים.

'חוויות היסוד' השונות שהשפיעו על כל אחד מן הדוברים הללו ליוזם הקמת ארגון מתנדבים בישראל או להצטרף ליוזמה זו משקפות היטב את אופיה של שורת המתנדבים. הארגון קיבץ אל תוכו מגוון של השקפות עולם והשתייכויות פוליטיות ומגוון גדול לא

* אני מבקשת להודות לאליקים העצני ולדן שלזינגר על שנאותו להעמיד לרשותי את ארכיונו הפרטי של אליקים העצני, ששימש נדבך מרכזי למחקר זה.

1. ריאיון עם אליקים העצני, קריית ארבע, 14.5.2000, מראיינת פולה קבלו.

2. ריאיון עם חנן רפפורט, ירושלים, 6.11.2002, מראיינת פולה קבלו.

3. ריאיון עם שלמה סימונסון, הרצליה, 27.2.2003, מראיינת פולה קבלו.

פחות של יעדים ושל תוכניות להשגתם. שורת המתנדבים תפקדה למעשה כארגון אורחים 'מלמטה' (grassroots organization), ארגון שלא היה משויך מפלגתית ועם זאת היה מקושר לרשויות הממלכתיות ותלוי בהן לצורך תפקודו השוטף, עד לנקודת השבר ביחסיו אתן ולמסע הציבורי של דה-לגיטימציה שנערך נגדו והוביל בסופו של דבר להתפרקותו.

א. מבוא

מאמר זה מבקש להציג את הדפוסים והתחומים שבהם פעלה שורת המתנדבים ולטעון שהארגון הציע למעשה חלופה מבנית-רעיונית למודל הדומיננטי של התארגנות אורחית שהתקיים בתקופת היישוב. חלופה זו התקבלה בסובלנות יחסית במהלך רוב שנות פעילותו, אך משביקש להתקדם צעד נוסף ולצאת נגד 'מרכזי המשנה' היישוביים, ובמיוחד נגד המפלגות שחלשו על מוקדי כוח מרכזיים בחברה ובכלכלה, מצא עצמו בעימות חזיתי עם רשויות המדינה שביקר ועם מפלגות וארגוני משנה מדינתיים אחרים (הסוכנות היהודית והסתדרות העובדים). אלה ראו עצמם כמתווכים המרכזיים בין האזרח לבין רשויות השלטון, ואולי גם כמתווכים 'לגיטימיים' יותר.

בתקופה שקדמה לכינונה של מדינת ישראל פעלו בקהילה היהודית בארץ-ישראל מגוון קבוצות והתאגדויות וולונטריות. אחד המאפיינים הבולטים שלהן היה סינופן הארגוני או שיוכן המפלגתי.⁴ ההשתייכות המפלגתית לא מנעה מפעילי הקבוצות הללו להיות נגישים ולהשתתף בחיים החברתיים והפוליטיים של קהילתם, אך הגבילה כמובן את מידת האוטונומיה שנהנו ממנה. כשקבוצות מעין אלה ביקשו לפעול בתחומים ביקורתיים אופוזיציוניים להנהגה הרשמית, שהיתה מאוגדת תחת המוסדות הלאומיים או היישוביים, הן פעלו על-פירוב בדרך של לחץ דיסקרטי מתוך המחנה ובאמצעות מוסדות האב שלהן.⁵ במקרים של התנגשות וחילוקי דעות אומץ בדרך-כלל דפוס של פשרה ומיקוח בין הקבוצות או בינן לבין המרכז הפוליטי.⁶ משנסודה המדינה הריבונית נוצר קונפליקט בין הדוגלים בגישה הממלכתית, שביקשו לחזק את ההגמוניה של רשויות המדינה על חשבון סוכני המשנה היישוביים, לבין אותם

4. ש"נ אייזנשטדט מונה ארבעה מאפיינים משותפים להתאגדויות הטרום-מדינתיות: סינופן לתנועה חברתית כללית ולמפלגות פוליטיות, תפקידיהן החיוניים בקהילה, קישורן לפעילות מרכזית של הקהילה ולמרכזי העוצמה וההשפעה שלה וראיתן את עצמן כממשות את האידאל הציוני של תחייה לאומית. ראו: S.N. Eisenstadt, 'The Social Conditions of the Development of Voluntary Association: A Case Study of Israel', בתוך: ש"נ אייזנשטדט, ח' אדלר, ר' בריינסוף, ר' כהנא (עורכים), המבנה החברתי של ישראל: לקט מאמרים ומחקרים, ירושלים תשכ"ו, עמ' 254-255. שורת המתנדבים החזיקה בשלושה מארבעת המאפיינים שמונה אייזנשטדט אך נבדלה במאפיין הראשון, והוא הסינופן לתנועה חברתית כללית ולמפלגה פוליטית.

5. יצחק גל-נור, ראשיתה של הדמוקרטיה הישראלית, תל-אביב 1985, עמ' 292.

6. דן הורוביץ ומשה ליסק, מצוקות באוטופיה, תל-אביב 1990, עמ' 40-41.

סוכני משנה, שביקשו לשמר את מעמדם כמתווכים בין האזרח לבין השלטונות.⁷ לצדם החלו מופיעים טיפוסים חדשים של קבוצות ודפוסי פעולה חדשים, שלא זכו עד כה לבדיקה מקיפה במחקר. יצחק גל-נור, שבחן את שאלת הנגישות הפוליטית של האזרחים בישראל, טוען שדפוסי ההתארגנות הפוליטית הקבוצתית 'לא השתנו בצורה יסודית' עם הקמתה של המדינה, ובדיעבד התברר שרבות מן הקבוצות החדשות שקמו בשנותיה הראשונות היו בגדר תגובה לזעזועים שליוו את הקמת המדינה ו'רובן לא המשיכו להתקיים או מצאו את ביטוין במסגרות המפלגתיות הקיימות'.⁸

נראה כי קביעה זו מחייבת בכל בירור נוסף, שכן עד כה לא נערך מחקר היסטורי מקיף ויסודי שבחן את תחומי פעילותן ואת דפוסי עבודתן של התאגדויות אזרחים שקמו בעשור הראשון למדינה. עם זאת, מחקרים בודדים שנערכו, ומחקרים נוספים המצטרפים אליהם אט-אט, מחזקים את ההנחה שהארגונים הללו הציגו דפוס התאגדות מסוג חדש וגם מילאו תפקיד מרכזי יותר משנהוג לשער.⁹ היוזמות הללו, שפעלו על יסוד דפוס ארגוני עצמאי ובלתי-תלוי מפלגתית, לא זכו להיכלל בתודעה הציבורית, בין השאר משום שנקלעו למתח שבין הדומיננטיות הממלכתית לבין החתירה לשימור הדומיננטיות המפלגתית. על רקע זה בולטת שורת המתנדבים כארגון אוטונומי ובלתי-תלוי במפלגה כלשהי אך עם זאת מעוגן עמוק בתודעה הציבורית הישראלית.

נהוג לתלות את ה'פרסום' שזכתה לו 'השורה' במשפט הדיבה שניהל נגד חבריה עמוס בן-גוריון, סגן המפקח הכללי על משטרת ישראל ובנו של ראש הממשלה דאז, דוד בן-גוריון (ובעניין זה עוד נרחיב בהמשך). ואולם, כפי שארצה להראות כאן, שורת המתנדבים זכתה להכרתם ולהערכתם של הציבור הרחב ושל רשויות המדינה במהלך מרבית שנות

7. אבי בראלי, 'הממלכתיות ותנועת העבודה בראשית שנות התמישים', בתוך: מרדכי בראון (עורך), אתגר הריבונות, ירושלים 1999, עמ' 25.

8. גל-נור, ראשיתה של הדמוקרטיה הישראלית, עמ' 293.

9. מחקרו החלוצי של ש"ב אייזנשטדט משנת 1956 (לעיל הערה 4) הציג את השינויים שהתרחשו בתחום דפוסי ההתאגדות האזרחית בישראל בעקבות כינונה של המדינה. אייזנשטדט הצביע על גידול ניכר באגודות בעלות אופי חברתי טהור, אגודות פילנתרופיות וקבוצות לחץ. האגודות הללו, בשונה מן האגודות ה'יישוביות' לא היו מקושרות לפעילות החברתית והפוליטית המרכזית של הקהילה ולמרכזי העוצמה וההשפעה שלה. כמו כן חלה שקיעה משמעותית במספר האגודות שקיבלו על עצמן ביצוע תפקידים שהיו חיוניים לקהילה, באגודות שקיימו זיקה ושייכות לתנועות חברתיות או למפלגות ובמספר האגודות שראו את תפקידן כמימוש האידאל הציוני של התחייה הלאומית. נטייתן של האגודות החדשות לתת מענה לצורכי חבריהן, ובמידה פחותה להשתלב במרכזי העשייה והעוצמה של הקהילה, היא בוודאי גורם מרכזי לכך שפעילותן לא זכתה עד כה לתשומת לב, אך למרות זאת מופיעים אט-אט מחקרים ספציפיים הממחישים את תרומתן ותפקידן בתחומים שונים. ראו גם: חנה יבלונקה, 'קליטת ניצולי השואה במדינת ישראל – היבטים חדשים', עיונים בתקומת ישראל, 7 (1997), עמ' 289-290; Tamar Herman, 'New Challenges to New Authority: Israeli Grassroots Activism', in: S. Han Troen and Noah Lucas (eds.), *Israel: The First Decade of Independence*, New York 1995, p. 106

פעילותה, ולמעשה בישרה את התהוותו של דפוס התאגדות אזרחית בלתי־תלויה (אידאולוגית וארגונית) המבוססת על מתנדבים, ופרצה את הדרך בהעלותה נושאים בעלי רגישות גבוהה לדיון ציבורי פתוח ונוקב. מבחינות רבות אפשר לומר כי 'השורה' ביקשה לתרום בפעילותה ל'נרמול' החברה הישראלית ולשחרורה מאופיה ה'משפחתי' או ה'שבטי', שנבע הן ממיצוע האנשים, שאפשר היכרות בין רבים, הן מן המסורת המפלגתית, התנועתית והאידאולוגית־המגזרית ששלטה בתנועה הציונית וביישוב היהודי הקדם־מדינתי, ואשר הצדיקה ואפילו חייבה שליטה ופיקוח מפלגתי או תנועתי כמעט על כל תחומי החיים.

השילוב הייחודי הזה בין עצמאותה של 'השורה' מחד גיסא לבין שאיפתה לעסוק בנושאים מרכזיים שעל סדר היום מאידך גיסא, לעתים תוך כדי שימוש באמצעים פרובוקטיביים, הוא שהוביל בסופו של דבר להדרתה ממרכז הקונסנזוס. בהיותה 'חוץ־ממסדית' מצאה עצמה 'השורה' בקונפליקט גם עם הממסד הממלכתי וגם עם 'מרכזי המשנה' המפלגתיים ועם הארגונים המסונפים להם. אלה ביקשו לשמר את מעמדם במדינה, ולכן חשו מאוימים מצד הארגון הביקורתי והבוטה הזה, שהכריז בגלוי על רצונו להחליש את עוצמתן של המפלגות בטענה שהן מוסיפות לשלוט בכל תחומי החיים במדינה החדשה. כך, באורח פרדוקסלי, חברו למסע הדה־לגיטימציה של 'השורה' הן רשויות השלטון הן ארגוני האזרחים הממוסדים, שביקשו לשמר לעצמם את עמדת התיווך בין האזרח לרשות הממלכתית, כשם שהורגלו לתווך בינו לבין המוסדות הלאומיים וההנהגה הציונית בטרם הקמת המדינה.

בשל חדשנותה הארגונית והרעיונית של 'השורה' ובשל התעוזה והעצמאות שאפיינו את חבריה חושף לפנינו סיפורה גם את הדילמה של רשויות המדינה בתקופת 'בינוי האומה' – הדילמה בין המחויבות לעקרונות השלטון הדמוקרטיים (כמו למשל זכות ההתאגדות וחופש הביטוי) לבין נטייתה של הדמוקרטיה הישראלית החדשה להיות חשדנית, והירה ומרחיקה כל גילוי של ביקורת או התנגדות לקונסנזוס.¹⁰

הקמת הארגון, פעילותו וקריסתו: תמצית האירועים

את שורת המתנדבים הקימה בסוף שנת 1951 קבוצת סטודנטים חברי תא הסטודנטים של מפא"י. הם ביקשו ליזום פעולה אזרחית חיובית באמצעות ריכוז אנשים ל'פעולת שירות חלוצי לפי ערכי הציונות'.¹¹ כבר בשלבי הפעילות הראשונים החליטו היוזמים כי אינם מעוניינים להשתייך למפלגה, ועל כן ביקשו את חסותה של הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית. הסתדרות הסטודנטים (שגם בה היתה דומיננטית נוכחותם של הסטודנטים חברי מפא"י) נענתה לפנייתם והגדירה אותם כ'ועדה', אם כי בפועל פעל הארגון כגוף אוטונומי לחלוטין ובלתי־כפוף להסתדרות הסטודנטים.

10. הורוביץ וליסק, מצוקות באוטופיה, עמ' 193-194, 197.

11. עדות העצני ב'שיבה בעניין שורת המתנדבים', 26.10.1954, לשכת המוכיר הכללי (מפא"י), אמ"ע 1954-932-22. וראו גם דברי יונה כסה בפתחת השיבה, שם.

מלכתחילה פעלו חברי 'השורה' בשני מישורים עיקריים: סיוע לעולים בכל תחומי החיים וניסיון להשפיע על נורמות של יעילות וטוהר-מידות במשק הציבורי. פעילותם בתחום השני חשפה אותם למידע על שחיתויות ועל נורמות ניהוליות לא תקינות, כגון היעדר פיקוח על הטבות והעדפת עובדים בשל השתייכותם המפלגתית. 'השורה' התמקדה בפרסום מידע זה ובחשיפתו לציבור הרחב, ועל כן השקיעה מאמץ ביצירת קשר עם מערכות העיתונים ובהפצת חוברות הסברה ומידע. באחת החוברות הללו הוזכר שמו של סגן המפקח על המשטרה עמוס בן-גוריון. מן ההקשר שבו התפרסמו הדברים יכול היה להשתמע כאילו עמוס בן-גוריון היה מעורב בסגירת תיק פלילי לאחד ממקורביו. על רקע זה הגיש בן-גוריון תביעת דיבה נגד חברי 'השורה' שצוינו כאחראים לפרסום. ההכנות למשפט ארכו כשנה, המשפט עצמו ארך כשנה נוספת, ובמהלך אותן שנתיים (1956-1957) איבד הארגון בהדרגה את התמיכה ואת הגיבוי הממלכתי שמהם נהנה בתחילת דרכו ובסופו של דבר גם חלק ניכר מן הלגיטימציה הציבורית שלו. המשפט הסתיים בהרשעת חברי 'השורה'. לאחר כשלוש שנים זיכה בית-המשפט העליון את הנאשמים מן הסעיף המרכזי בכתב האישום, אך פעילותו של הארגון כבר גוועה. חבריו התפזרו, ומקצתם ניסו את כוחם במגוון פעילויות פוליטיות וציבוריות אחרות.

ההרכב החברתי והרעיוני

חברי שורת המתנדבים היו ברובם צעירים הניכי הארץ, שהשתייכו לקבוצה ה'ותיקה' והמקורבת יותר למרכז הפוליטי. בלטו בהם הסטודנטים, שהיו הקבוצה המובילה הן בהנהגת הארגון הן בפעילותו המעשית, אך לצדם פעלה בשכבת ההנהגה גם קבוצה של אינטלקטואלים, מרצים וחוקרים באוניברסיטה העברית. בני נוער השתלבו בחלק מפעולות השטח של הארגון. על אף שותפותם לדרך לא היו חברי הארגון עשויים כמובן מעור אחד. הם הצטרפו לארגון מסיבות שונות ומגוונות. בהנהגה בלטה מחלוקת עקרונית בסוגיית היחס לשלטון. מקצת הפעילים הכריזו בגלוי על התנגדותם למשטר הפוליטי הדומיננטי בישראל וחתרו לפעול לערעורו (אם כי לא ראו בארגונם אלטרנטיבה שלטונית או בסיס להקמת מפלגה); לעומתם התייצבו חברים אחרים, שהתמקדו בביקורת הכשלים במערכות השלטון וביקשו לחשוף אותם בפומבי ולעורר את דעת הקהל בנושאים אלה, אך לא הגדירו מפורשות את המאבק בשלטון כיעד מרכזי.

כמה מחברי הארגון ומקורביו כבר היו דמויות מוכרות בזירה הציבורית והפוליטית, ואחרים השתלבו בזירה זו ברבות השנים. אליקים העצני, למשל, היה אז סטודנט אנונימי למדי, אך ברבות השנים המשיך בפעילותו הציבורית, הצטרף לתנועת 'התחייה' וכיהן מטעמה בכנסת. כיום הוא תושב קריית ארבע ומכהן כחבר מועצת יש"ע. שניים מחבריו לדרך היו דמויות ציבוריות ידועות ומוכרות כבר אז: ד"ר ישעיהו ליבוביץ' – מדען, פילוסוף ואיש ציבור שעמד בראש 'זרם העובדים הדתי' בהסתדרות העובדים עוד בשנות הארבעים, אך אימץ עמדה שוללת כלפי שלטון מפא"י לאחר שמפא"י נטשה את 'הזרם' במשבר החינוך של 1951; ועורך-הדין של 'השורה' במשפט הדיבה, שמואל תמיר, איש האצ"ל, ממיסדי

תנועת החרות האופוזיציונית, ומי ששימש סגורו של מלכיאל גרינוולד במשפט הדיבה שניהל נגדו קסטנר, משפט שתמיר הפכו לכתב האשמה נגד מנהיגי מפא"י. תמיר לא היה חבר בשורת המתנדבים אך שמו נקשר בה בשל היותו סגורם של כמה מן הנאשמים במשפט הדיבה.

לכאורה ניתן לקשר בין הדרכים הפוליטיות שאימצו לימים כמה ממנהיגי הארגון ובין מניעיהם מלכתחילה, אך כפי שארצה להראות במאמר זה, לא תמיד יש להשערות הללו סימוכין במקורות. ישעיהו ליבוביץ פרש מן 'השורה' כבר בשנת 1956, כשהוא מבקר בגלוי את בחירתו של הארגון בדרך 'רפורמיסטית', לדבריו, במקום בהתמקדות במה שהיה בעיניו המאבק המרכזי - המאבק נגד המשטר עצמו.¹² גם חבר הארגון שלמה סימונסון הגדיר את המאבק במשטר, ולא את 'חיפוש הסקנדלים', כיעד המרכזי שלו ושל הארגון וכמניע מרכזי להצטרפותו אליו מלכתחילה.¹³ סימונסון וליבוביץ התנגדו להתמקדות בחשיפת השחיתויות ובפרסומן וראו בכך הסחת הדעת מן העיקר, שהיה לדעתם המשטר המנוון, הפועל על-פי אינטרסים סקטוריאליים. שני האישים הללו היו הנחרצים ביותר בהגדרת יעדו של הארגון כמאבק במשטר, אך לאחר פרישתם ממנו לא בחרו ב'קריירה פוליטית' במובן של הצטרפות למפלגה והתמודדות על השלטון. לעומת זאת, אליקים העזני, שהיה ברבות הימים לסמל של אופוזיציה לוחמת ולמבקר של הממסד, דווקא הוא נתפס בעיני חבריו כמי שמדגיש את המאבק בכשלי הממסד והרשויות ולא את המאבק בממסד וברשויות עצמם.

נראה כי העזני ורפפורט, שניהם חברי מפא"י באותה עת, עוד ביקשו - לפחות בשנותיו הראשונות של הארגון - לראות בו אמצעי לגישור 'קונסטרוקטיבי' ולא נושא דגל במאבק פוליטי לשינוי המשטר. העזני ניסה להסביר זאת בישיבה שזים מזכיר מפא"י, יונה כסה, בשלהי 1954, משרבו הפרסומים על אודות מעורבותה של 'השורה' בחשיפת פרשיות שחיתות. וכך טען:

זו לא מפלגה, זו לא אלטרנטיבה פוטנציאלית לשלטון ואנו מחנכים את חבר 'השורה': 'אתה אינך כלכלן יותר טוב מאשכול, אינך מדינאי יותר טוב משרת, אינך טוב מהרמטכ"ל דיין'. אין אנו בונים עצמנו כאלטרנטיבה, כאילו אנו היינו עושים יותר טוב [...] אנו דומים יותר לחובכים שלקחו לעצמם שטח אחד לעסוק בו ולא כאלטרנטיבה. אנו טוענים שבמדינה דמוקרטית יש מקום לאגודה אזרחית שתשפיע על המוסדות הלגיטימיים, אחרת אין דמוקרטיה. [...] בבוא הזמן, כשנהיה מיותרים - ניצלם.¹⁴

אבל כפי שיתואר להלן, גישה זו, היינו החתירה לפעול לצד המפלגות ומוסדות המדינה ומתוך שיתוף-פעולה מסוים עמם, החלה מתערערת בהדרגה במהלך שנת 1956, כש'השורה'

12. 'מה מריץ את ליבוביץ', רימון, 3 (15.8.1956), עמ' 20; 'פרשו מפעילות בשורת המתנדבים', הארץ, 10.7.1956, עמ' 2.

13. ריאיון עם שלמה סימונסון.

14. ראו, למשל, דברי העזני, 'פרטיכל מיישיבה בעניין שורת המתנדבים', 26.10.1954, אמ"ע 22-932-1954-88.

הודיעה על מאבקה ב'שיטת החלוקה' המפלגתית ובכך הכריזה למעשה 'מלחמה' על אחיזתן של המפלגות במוקדי כוח רבים במדינה.

מובן שאת המבנה הסוציולוגי ואת המגוון הרעיוני של שורת המתנדבים אי אפשר למצות בהגדרת ההתפלגות בין ה'לוחמים במשטר' לבין ה'לוחמים בתופעת השחיתות', שהרי סביב מעגל ההנהגה המרכזי פעל גם מעגל הובלה משני של חברים שקיבלו על עצמם תחומי אחריות ממוקדים. עם אלה נמנו, למשל, חוה לצרוס וחיים רוט, שפעלו להקמת הסניף החיפאי, אברהם רות, שטיפל בתחום הכספי, ועוד עשרות רבות של צעירים – סטודנטים ותלמידי תיכון – שפעלו בהתנדבות פעם או פעמיים בשבוע כמה שעות, בעיקר בתחום הסיוע לעולים. ברור שמניעי ההצטרפות לארגון היו מגוונים, וכמוהם גם סוגי המעורבות והמחויבות של יחידים שונים כלפיו. מאמר זה לא יעסוק ביחסים הפנימיים בין חברים שונים בארגון או בהבדלים האידיאולוגיים ביניהם,¹⁵ אלא יתמקד בעיקר בפן הארגוני שלו – בתחומי פעילותו, ביחסיו עם הרשויות, במשאביו ומקורותיהם ובהתפתחותם של כל אלה במקביל לתהליך הדה-לגיטימציה שעברה 'השורה' בעת התנהלותו של משפט הדיבה ובעקבות חידוד יעדיה הביקורתיים והאופוזיציוניים.

המקורות לחקר שורת המתנדבים

כפי שמקובל בארגונים מסוג זה, גם ב'שורה' לא נוהלו ארכיון 'רשמי' או רישום מסודר של ישיבות, פגישות ותוכניות עבודה. עם זאת, אליקים העצני, מיוזמי הארגון ובעיני רבים מחבריו 'הרות החיה'¹⁶ בו, ניהל תכתובת מקיפה ביותר עם גורמים שונים בתוך הארגון ומחוצה לו, ניסח תוכניות עבודה ועקרונות עבודה במסמכים שונים, שלעתים הגיעו לפרסום ולעתים שימשו למטרות פנימיות, ואף שמר אצלו כמה פרוטוקולים, רשומים בכתב-יד, של ישיבות הוועדה המרכזת של הארגון. תיעוד זה משקף את שיטות העבודה של הארגון ואת מבנהו הפנימי. נוסף על ארכיונו של העצני עומדים לרשות החוקר והמתעניין אין-ספור כתבות ודיווחים עיתונאיים, פרסומיה הרשמיים של 'השורה', תיעוד ממלכתי ממשד המשפטים וממשד המשטרה, וראיונות עם חברי הארגון. אלה אמנם מבוססים על זיכרון אישי אך מאפשרים הצצה ראשונית בהבדלי הגישות וההשקפות ששררו בארגון בשנות קיומו.

היתרון ה'כמותי' שיש לארכיון העצני על-פני המקורות האחרים עלול כמובן ליצור הטיה מסוימת בכל הנוגע למעמדו של העצני בארגון, אך אין בכך כדי להמעיט מחשיבותו המרכזית של הארכיון, הכולל אין-ספור מסמכים מאירי עיניים ותכתובות בנושאים כמו הסיוע לעולים; המלחמה בשחיתות ובנורמות המשובשות במנהל הציבורי; יצירת קשר עם

15. נושא זה ייבדק במחקר הרחב שעל כתיבתו אני שוקדת.

16. הרושם הזה נסמך על ראיונות עם חברים שונים ב'שורה': אברהם רות, חיים רוט, חנן רפפורט, פנינה (פירסטון) קופילביץ, וכמו כן על מעורבותו הבולטת של העצני בכתיבת מסמכי היסוד של הארגון ובתכנון יעדיו, כפי שעולה מן התיעוד שבארכיונו.

אישים שונים ועם העיתונות לצורך קבלת תמיכה ציבורית ולשם השגת כספים ומשאבים חומריים אחרים; תכנון המבנה הארגוני הפנימי, לרבות הגדרת רמות שונות של אחריות ושל פיקוח על תחומי פעולה ועל אזורי פעולה; וגם קטעי עיתונות, תזכירים ברמת טיוטה ובנוסח סופי וטבלאות תקציב.

ב. ראשית הארגון ודפוסי פעולתו

ימיה הראשונים של מדינת ישראל לוו בתחושת 'היום שאחרי' – תחושה של יום קטנות או של רפיון, שאפיינה את החברה הישראלית לאחר המאמץ המרוכז והגדול של השנת הריבונות.¹⁷ על רקע המלחמה הגדולה, המחיר שגבתה והישגה הייחודי נראו ימי השגרה-לכאורה של המדינה כימים מאכזבים, אפורים ונטולי חשיבות.¹⁸ דווקא משום כך עלה נושא הנוער והדור הצעיר לראש סדר היום הציבורי, ומנהיגים ואישי ציבור ניסו ליזום פעולות ולהקים מסגרות שיעודדו ויכוונו את הצעירים למעורבות במשימות הלאומיות שעמדו אז על הפרק: שילובם של העולים באוכלוסייה הוותיקה והקמת יישובים חדשים באזורים השוממים. מחנכים, אנשי רוח ואישי ציבור יזמו כנסים ואירועים שעסקו בשאלת 'עיצובו' של האזרח הישראלי, ועיתונות התקופה דנה בשאלת 'משבר הנוער'.¹⁹

בארץ הונהגה אז מדיניות הצנע וממשלת ישראל הכריזה על מלחמה בשוק השחור. בן-גוריון יצא בשדר לעם ובו פירט את חוליי השוק השחור ואת הגורמים לצמיחתו. בין השאר הוא הצביע על הסרבול של משרדי הממשלה ועל חוסר היעילות בתיאום בין המשרדים.²⁰ הוא טען כי המלחמה בתופעת השוק השחור ובחוליי המנגנון הממשלתי לא תוכל להצליח ללא שיתוף הציבור ותמיכתו הנאמנה בחוק, ולכן קרא לאזרחי המדינה לא רק לציית לחוק אלא גם 'לתת כל העזרה האפשרית לממונים על ביצוע החוק'.²¹ בדות מבקר המדינה מס' 4 לשנים 1952-1953 נקבע כי 'הצלחתה של המערכה לביעור פגיעות בטוהר-המידות תלויה במידה מרעת בכך, אם ובאיזו מידה תצליח מערכה זו לקנות את לב הפקידות והאוכלוסייה כולה, לעניין אותן ולהפעילן'.²² בתוך מפא"י נשמעו קולות של ביקורת פנימית, שקראו להתארגנות מחודשת ודמוקרטית יותר, לייצוג הולם של צעירים במפלגה ולשיפור ויעול

17. בריאיון עם שלמה סימונסון הוא הדגיש כי אינו זוכר את התקופה כמאופיינת ב'רפיון' אלא כמאופיינת ב'ניוון' (ריאיון עם סימונסון).

18. דן הורוביץ, תכלת ואבק, ירושלים 1993, עמ' 44.

19. פולה קבלו, 'בן-גוריון, רעיון החלוציות ונושאייו – תוכניות ומהלכים לשילוב בני הדור הצעיר בתהליכי עיצוב החברה הישראלית', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, יוני 2000, עמ' 46-54.

20. דוד בן-גוריון, 'על השוק השחור', חזון ודרך, ב, תל-אביב תשי"א, עמ' 287.

21. שם, עמ' 288.

22. דוח מבקר המדינה מס' 4, עמ' 43.

השיטות השלטוניות שהתגבשו בשנות הממשל הריבוני הראשונות,²³ ובעיתונות המזוהה עם מפא"י הלכו ורבו הקולות שביקרו בחריפות את תופעות ה'התברגנות' וה'שחיתות'.²⁴ כל התופעות הללו תרמו בוודאי להתארגנותה של קבוצת הסטודנטים שהחלה לפעול בתוך תא הסטודנטים של מפא"י, שעם חבריו נמנו אז העצני ורפפורט. צעירים אלה ביקשו להקים גוף מתנדבים שיהיה מעורב בסיוע ובתיקון: סיוע לעולים בתהליכי קליטתם, ותיקון חולייה של החברה הישראלית, שבאו לידי ביטוי בחוסר יעילות במקומות עבודה, בחוסר מחויבות של העובד כלפי מקום עבודתו ובהיעדר נורמות של ניקיון ציבורי.²⁵ כמה חודשים לאחר שיזמו את ההתארגנות החליטו חברי הקבוצה להעבירה מתא הסטודנטים של מפא"י לאכסניה חדשה – הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית. הסיבות להחלפת האכסניה היו מגוונות, וההסברים הניתנים לכך כיום מבטאים גם את השקפת עולמו הנוכחית של הדובר. סימונסון נזכר שההתארגנות לא זכתה להתעניינות או לתמיכה בתוך מפא"י: 'להפך, היה זלזול [...] ומאוחר יותר גם עוינות'.²⁶ לעומת זאת, בישיבה עם חברי מפא"י בשנת 1954 הסביר העצני כי בראשית הדרך עבדו הוא וחבריו במסגרת חוג הסטודנטים של מפא"י בפעולה חינוכית בפרוודור ירושלים, ונוכחנו לדעת כי מיטב החומר האנושי של הסטודנטים אינו בא ומצטרף אלינו בפעולתנו זו; באו כמה בחורים מהסניף המפלגתי בירושלים, כאלה שחשבו שהתמורה לפעילותם זו תהיה עליה בסולם הקריירה האישית שלהם; לעומת זה הטובים בין הבחורים שבאוניברסיטה סירבו לתת ידם למפעל זה בטענם שאינם רוצים לפעול במסגרת של מפא"י.²⁷ כך או כך, 'השורה' עברה דירה למשרד שהקצתה לה הסתדרות הסטודנטים, ובמסגרתה זכתה למעמד של ועדה. זה היה למעשה השלב הראשון במיסודו של הארגון. במרס 1952 כונסה אספה כללית ראשונה, ובה כבר דיווחו החברים הפעילים על תחילת הפעילות המעשית.²⁸

23. אבי בראלי, 'בין מרות לשיתוף: המאבק על דרך המיסוד הפוליטי במפא"י, 1948-1953', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, דצמבר 2000, עמ' 142-157.
24. אבי בראלי, "התברגנות" ו"שחיתות" במפא"י בראשית שנות החמישים: מידות ציבוריות ופיקוח מפלגתי, ציון, סח, א (תשס"ג), עמ' 69-104.
25. מסמך ושמו 'קווי מחשבה ופעולה של "שורת המתנדבים"', ללא תאריך, נמצא בתיקייה שכותרתה 'צרור עובדות' בארכיון העצני, אוסף שלזינגר, עם חומר משנת 1952. וראו גם: 'שורת המתנדבים', 3 דפים (עלון הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית), 30.12.1952, עמ' 5, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 30, שנת 1952.
26. ריאיון עם סימונסון.
27. 'פרטיכל מיישיבה בעניין שורת המתנדבים', 26.10.1954, אמ"ע 88-1954-932-22.
28. ראו, למשל, 'הסתדרות הסטודנטים, שורת המתנדבים, תוכנית פעולת השבוע', 8-2 במרס 1952, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'צרור עובדות'. באספה זו, שכונסה בחסותה של הסתדרות הסטודנטים, היו המברכים רקטור האוניברסיטה, משה שוובה, ויושב-ראש הסתדרות הסטודנטים (חבר מפא"י) משה גלבוז. ראו: 'ההזמנה לישיבה הראשונה – 2 במרס 1952', ארכיון העצני, שם. במסמך אחר, שבו נוסחה הזמנה לפגישה של אישי ציבור לשם דיון בפעולות שורת המתנדבים, נכתב שמו של הארגון החדש: 'שורת מתנדבים של הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית' (ראו שם).

ההסתופפות בצל המטרייה המגוננת של האוניברסיטה אכן פתחה פתח להצטרפותם של סטודנטים מכל הזרמים הפוליטיים והאידיאולוגיים ואף אפשרה לחברי הארגון ליצור קשרים עם חוגי ציבור מגוונים וליזום פעולות הסברה בקרב הציבור הרחב, אבל לא ניתקה את 'השורה' כליל מקונוטציות מפלגתיות. עוד זמן רב 'רדף' את חבריה הדימוי 'מפא"ניקי', והיו גם שפירשו את פעולותיהם כניסיון לקדם את האינטרסים של מפא"י במסווה של על-מפלגתיות.²⁹ היו אלה חשדות שווא. למעשה, משלבים מוקדמים למדי פעלה 'השורה' מחוץ למערכת המפלגתית, וגם אין עדויות להכפפתה למדיניות הסתדרות הסטודנטים עקב 'סיפוחה' לגוף זה. כשנתיים לאחר תחילת הפעילות נרשם הארגון פורמלית כאגודה, ובכך הומחשה עצמאותו.³⁰

ביקורת והתנדבות, 1952-1955

במרבית שנות פעילותו (ארבע משש השנים המלאות³¹) פעל הארגון כשהוא מסתמך בעיקר על משאבים שהקצו לו רשויות המדינה והסוכנות היהודית. ההסתמכות הזאת התאפשרה כמובן בזכות תמיכת הרשויות ביעדי הארגון והכרתן ביתרון הטמון בפעילותם ובמעורבותם של אזרחים בתחומי חיים כגון אלה. ואולם, לצד התמיכה הזאת לא הסתירו רשויות שונות את אי-הנוחות שנגרמה להן עקב חדירתה של 'השורה' לתחומי אחריותן. עיקר הקושי היה נעוץ, כמובן, בתחום הפעילות שכוונה 'המלחמה בשחיתות'. ואולם, גם פעילויות תמימות לכאורה – כמו הוראת עברית לעולים, הקמת מועדונים לגיבוש חברתי ולהכשרה מקצועית ונסיונות תיווך בין העולה למסד – יצרו מצבים של קונפליקט עם הרשויות המוסמכות ועם גורמים אחרים, בדרך-כלל מפלגתיים, שביקשו לנכס לעצמם את תהליך ההטמעה של האוכלוסייה החדשה באמצעות אספקת שירותי חינוך, בריאות ותעסוקה. עם זאת, חשוב להדגיש כי למרות הקושי ואי-הנוחות שהתלוו לפעילויותיו של הארגון המשיכו המדינה והסוכנות להזרים לו סיוע, שאף גבר ככל שהתרחבה פעילותו בכל התחומים.³² בתוך שלוש שנות פעילות הגיע מספר המתנדבים ל-350 איש³³ והתפתחה מערכת מנהלתית קבועה

29. למשל, 'מתנדבים להשמצה', על המשמר, 20.9.1953, ותגובת 'השורה': מכתב מאת מזכיר 'השורה', אפריים דרוינר, אל 'כוכבא', מערכת על המשמר, 16.10.1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

30. ראו תיק רישום האגודה העות'מנית 'שורת המתנדבים', ג"מ, חט' משטרת ישראל, ל'197/9, המסמך הראשון העוסק בקבלת תקנון האגודה, 23 ביוני 1954.

31. הארגון קם רשמית בשנת 1952, וחדל למעשה מלהתקיים בשנת 1957, בעקבות פסקי-הדין בתביעת הדיבה. בשנת 1958 נעשה עוד ניסיון להחיות את פעילותו, אך ללא הצלחה.

32. ראו, למשל, מכתב מזכירות 'השורה' ליצחק למדן, עורך כתב-העת גליונות, 30.8.1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

33. 'צרות עובדות' מס' 9, 23.1.1955, ג"מ, חט' 71 גל/1184/253, עמ' 1.

שכללה שירותי מזכירות, ניהול קשרי חוץ, גיוס תורמים וחישוב הוצאות בעבור חשבונות טלפון, נסיעות, פרסום והפקה של חומרי הדרכה, ועוד.³⁴

פעולות בתחום קליטת העולים
את הפעילות בתחום הסיוע לקליטת עולים ריכז ב'השורה' אגף המעברות, שמלכתחילה הסתייע בגדנ"ע, כהניכי תנועות נוער ובתלמידי בתי-ספר. פעילות זו התנהלה במקביל לעבודת המתנדבים האחרים, שהיו ברובם סטודנטים. ואולם, עד מהרה התברר כי הפעילות בתחום קליטת העולים אינה יכולה להצטמצם להוראת עברית או לקיום פעילות חברתית וכי יש לתת מענה לצרכים השוטפים של העולים. כך הוקמה נוסף על 'חוליות המגע' גם 'יחידת הביצוע', שקיבלה על עצמה לסייע לפתרון בעיות אישיות של עולים ולייצגם מול הממסד. מכתבים שבהם הועברו מידע על מצוקות של עולים ותלונות לגורמים הממונים על ההתיישבות או על הקליטה יצאו מטעם 'השורה' אל הרשויות השונות והתקבלו ברגשות מעורבים.³⁵

המתנדבים טיפלו במגוון בעיות: אי-הכרתם של העולים את הרשויות בארץ החדשה, את שפתה ואת מנהגיה; ההמוניות של תופעת העלייה בשנות החמישים, שגרמה לכך שאנשים בעלי צרכים מיוחדים לא טופלו במלוא תשומת הלב; וחוסר המקצועיות ואי-הסדר ששררו ברשויות שזו עתה הוקמו. וכך, בשנים הראשונות לפעילותם מצאו עצמם המתנדבים מעורבים במישור האישי והאינטימי ביותר של העולה: טיפול בשכר שלא שולם, קישור עם גורמים רפואיים, עיסוק בתביעות משפטיות לקבלת סיוע כספי מעבר להקצבות, סיוע בקבלת הלוואות, הנחות והכשרה מקצועית, איתור פתרונות מחיה לעולים קשישים, ועוד.³⁶ בשלב מאוחר יותר הונהגה יוזמה נוספת בתחום הקליטה – יוזמת 'אימוץ המשפחות': משפחות עירוניות ותיקות ליוו משפחות עולים בעלות קשיים מיוחדים וסייעו להן להתגבר על מכשולים.³⁷

בפעילותה זו ביססה 'השורה' את תפקידה כ'מתווכת' בין העולים לבין הממסד המדינתי. תפקיד זה, אף שלא הוגדר רשמית, גזל חלק ניכר מזמן העבודה של המתנדבים וגם תאם את

34. מכתב לגיורא יוספטל, גזבר הסוכנות היהודית, לשם קבלת הקצבה כספית מן הסוכנות, 31.8.1954, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

35. למשל: סטנוגרמה בכתב-יד משיבה בתאריך 25.10 (ללא ציון שנה, נמצא עם חומר מ-1953), וכן מכתב לגב' לייזרוביץ', 1.9.1953, ומכתב 'השורה' למנהלת מחלקה לעבודה סוציאלית של עיריית ירושלים, 2.9.1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

36. ראו, למשל, מכתבו של ד"ר מ' שטרייפער מ'הדסה' אל שורת המתנדבים, 4.10.1953; מכתב מאת שפיגל, התחנה להיגיינה רוחנית, אל שורת המתנדבים, 23.4.1953; מכתבו של עורך-דין משה גוריון לשורת המתנדבים, 16.9.1953; מכתב 'השורה' למזכירות מושב טל שחר, 12.10.1953; מכתב 'השורה' למחלקה הסוציאלית בפדג'ה, 1.9.1953; ועוד מכתבים, כולם כלולים בארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

37. 'אימוץ': מלאכה ענומה, אך הכרחית, צרור עובדות, 19 בספטמבר 1954 (בתוך: הדוחות של חסיה פיקל, 'אימוץ משפחות במעברת תלפיות'), ג"מ, חט' 71 גל/1184/253.

רוח הארגון, שביקש לאפשר לאזרח גישה למנגנוני המדינה וניצול חיובי ומושכל שלהם. חשוב להדגיש עניין זה, שכן פעולות התיווך הללו נתפסו לעתים בעיני הגורמים השונים כהתערבות בתחומם או כביקורת מתריסה. ואולם, למעשה הן היו חלק בלתי-נפרד ממערך הסיוע שהקים הארגון מתוך כוונה להטמיע את העולים בחברה ובמדינה, הן לטובת המדינה, הן לטובת העולים עצמם.

עם זאת, חשוב להדגיש כי המתנדבים נמנעו מעיסוק בפעולות של צדקה ופילנתרופיה. נתינה היוצרת הייררכיה בין החזק הנותן לחלש המקבל נתפסה בעיניהם כשלילית, והם אף הצדיקו את ביטולן של פעולות שלקו בגוון פטרוני שכוה. מניע לא פחות חשוב להימנעות מסוג כזה של סיוע היה הבנת מגבלות יכולתו של אדם, מתנדב, הפועל מחוץ לרשויות ולא במסגרתן. זה היה, למשל, הרקע לביטולן של 'חוליות המגע' במעברות – חוליות המתנדבים הראשונים, שעברו מצריף לצריף בניסיון להכיר את האנשים, את צורכיהם ואת בעיותיהם ולסייע להם. משהסתבר לחברי הארגון כי 'חוליות' הופכות ל'גוף של חובבי עזרה סוציאלית' הם חשו אוזלת-יד, שכן היה ברור להם שלא באו להחליף את המוסדות אלא 'להתקשר' אתם, ולכן הופסקה פעילות זו.³⁸

אחת היוזמות המרכזיות של שורת המתנדבים בתחום קליטת העולים היתה הקמת מועדוני תרבות ופנאי לילדים ולבני נוער. המועדונים הראשונים הוקמו במעברת תלפיות ובמעברת מקור חיים.³⁹ אחד מהישגיהם המרשימים היה הפעלתם של נערים בוגרים, תושבי המעברה, בעבודות הדרכה וסיוע במועדונים. ביולי 1954 כבר פעלו חמישה מועדוני נוער בירושלים ובפרוודור ירושלים, ובחיפה החלו לפעול שני מועדונים נוספים.⁴⁰ פעילות מסוג אחר, שנועדה לגבש את העולים מבחינה חברתית וגם להעשירם ולהקנות להם מיומנויות שונות, התנהלה בדירת ההדרכה שהוקמה בקטמון ד'. הדירה שימשה מקום מפגש לנשות המעברה, והן למדו בה תפירה, בישול, משק בית וגם עברית, האזינו להרצאות וצפו בסרטים שהוקרנו ב'פנס קסם'. בהדרגה החלה הדירה לשמש גם מרכז חברתי לנשים.⁴¹ סביב הפעילות ה'תמימה' והחיובית הזאת נוצרו מתחים רבים בין הארגון לבין המחלקה לעבודה סוציאלית בעיריית ירושלים. זו האחרונה ביקשה לפקח על הנעשה בדירה, ששופצה בסיועה. תגובת ראשי 'השורה' לנסיגות ההתערבות הללו משקפת השלמה עם הנוכחות ה'מטרידה' לעתים של הממסד, מתוך הבנת היתרונות הטמונים בשיתוף-הפעולה עמו.⁴²

38. דברי אהרון עדן ב'שיבה מרכזת', 4 באוקטובר 1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'; דיון בפעילותן של 'חוליות המגע', שבו הובעה הדאגה מפני 'צרה צרורה של עבודה סוציאלית', התנהל בפגישה של 'חוליות המגע', 18 באוקטובר 1953. ראו ארכיון העצני, שם.

39. למשל: דוח ליוסף מיוחס, מנהל לשכת הנוער במשרד החינוך, 21.9.1953, שם.

40. ראו: מכתב ליוסף מיוחס, 23 ביולי 1954, שם; מכתב מאת חוה לצרוס, 27 בדצמבר 1953, שם.

41. ראו: מכתב מאת אליקים העצני לגב' אולנדורף, מנהלת המחלקה הסוציאלית בעיריית ירושלים, 11 ביולי 1954, שם.

42. ראו: מכתב גב' אולנדורף להעצני, 14.7.1954; תשובת העצני, 15.7.1954; ומכתב הזמנה לגב' אולנדורף, 18.7.1954, שם.

המתנדבים פעלו מתוך התחשבות מרבית בבעיית ההיררכיה העלולה להיווצר במפגש בין אוכלוסייה חלשה, מקבלת, לאוכלוסייה חזקה ונותנת. משום כך שילבו בעבודת ההדרכה וההקמה אנשים מתוך השכונות והיישובים. אך בכך לא היה די מבחינתם, והם ביקשו ללכת צעד נוסף כדי לשבור את מחסומי החשד והניכור בין האוכלוסייה הוותיקה לזאת החדשה. באוגוסט 1954 כבר דיווחה 'השורה' על 200 מתנדבים הפועלים ברציפות ובסדירות (מהם יותר מ-60% שפעלו בין פעמיים לשלוש פעמים בשבוע), ועל עוד כאלף איש הנהנים מפעולותיה – קבוצה הכוללת את 'תלמידינו, חברינו ובני טיפולנו מקרב העולים במעברות, בשיכונים ובנקודות ההתיישבות'.⁴³ בתחום הפריסה הארצית, נוסף על ארבע המעברות בירושלים – תלפיות, מקור חיים, קטמון (א'-ד') וקריית היובל – פעלו המתנדבים בשבעה מושבים בפרוודור ירושלים (גבעת יערים, כיסלון, מסילת ציון, צלפון, כפר אוריה, תרום ובקוע), בתדירות של פעמיים בשבוע. בינואר 1955 כבר דווח על 350 מתנדבים ועל פריסה ארצית שכללה גם את תל-אביב וחיפה.⁴⁴

ערנות אזרחית ותיקון נורמות משובשות

על יסוד התפיסה הכוללת שגובשה ב'שורה' בכל הנוגע לטיפול בנורמות הלא-תקינות במערכות השלטון והמנהל הציבורי במדינה הוקם 'אגף העבודה', שביקש להתריע על תופעות של זלזול, רשלנות ושחיתות כאחד. בראשית דרכה הציגה 'השורה' יעד צנוע – לשנות את האווירה, כך 'שהמועל, הגנב והמתרשל יצטרכו להסתיר מעשיהם, והעובד האחראי יעז לעמוד על שלו בגלוי ובמוצהר'.⁴⁵ ואולם, בפעילותה זו ביקשה 'השורה' להתריע על תופעה רחבה ועמוקה בהרבה – בעיית היעדר נורמות של יושר ציבורי. אדישותו של הציבור הישראלי והנורמה ה'גלותית' הרואה ב'מסירה' תופעה שלילית⁴⁶ סומנו כגורמים העיקריים לתופעת הרשלנות והשחיתות, גורמים שלא ניתן להתמודד עמם באמצעות הטפה. היעד שהותווה בראשיתה של המלחמה בשחיתות היה אפוא כפול: מחד, להתמקד בחיסול התופעות השליליות עצמן, ומאידך, לחנך את האזרח הישראלי לערנות ולמעורבות ציבורית. במוקד היעד הזה הועמד כמובן 'האדם הקטן' לא פחות מן 'הממסד' הגדול ובעל העוצמה, מתוך הנחה ש'עד אשר לא יחונך האיש הקטן [...] לקום ולבער את עוכרי ישראל, אין לגופים הציבוריים למיניהם (משטרה וכיו"ב) כל סיכוי להצליח בתפקידם. ומה אנו כי נלין עליהם?'.⁴⁷

43. מכתב לגיורא יוספטל, גזבר הסוכנות היהודית, 31.8.1954, שם.

44. 'הבו מתנדבים', צרור עובדות, מס' 9, 23 בינואר 1955, ג"מ, חט' 71 גל/253/1184; 'ידיעות בקיצור', שם, שם.

45. שורת המתנדבים, ירושלים 1953, עמ' 11.

46. ראו למשל: מכתב למערכת ידיעות אחרונות, 5 בנובמבר 1953, העוסק בשימוש של העיתון בביטוי 'פרי מסירה' כדי להבהיר כיצד הגיע לידי המערכת מידע על פרשת הברחת שעונים, ארכיון העצני, אוסף שלוינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'. וראו גם שורת המתנדבים, עמ' 12.

47. מכתב כללי למערכות העיתונים, ללא תאריך, נמצא בתיקיה עם חומרים מנובמבר 1953, ארכיון העצני, אוסף שלוינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

שאלת המלחמה בשחיתות עמדה במרכזו של הפולמוס הרעיוני הפנימי שפיצל את מנהיגות 'השורה' – הפולמוס בין החברים שביקשו לפעול לקידום טוהר-המידות והניקיון הציבורי ובין אלה שראו בשחיתות סימפטום לבעיה מהותית ועקרונית היונקת מטיבו של המשטר בישראל. את הגישה הראשונה ביטא אחד מחברי הוועדה המרכזת, אברשה אהרונסון, באמרו כי 'המלחמה בשחיתות קשה כאשר ניגשים בתמימות, כי אין מאמינים כיום לתמימות. ימצא תמיד מי שיכניס כוונות אחרות במלחמה'.⁴⁸ מולו ניצב ישעיהו ליבוביץ, אחד מדוברי הגישה השנייה, שהתריע: 'אין לנו לרמות את עצמנו. הליקויים הם הם המשטר'.⁴⁹ ובאשר להעצני – באותה עת הוא עדיין האמין כי מדבריו של ליבוביץ 'עלינו להסיק את דרכנו לעתיד', אך לא תמך באימוץ גישתו בהווה.⁵⁰

לשם קידום המאבק נגד מנהל לא-תקין ושחיתות הוקמו תחילה 'חוליות הייעול', ולאחר מכן, משהחל זורם מידע על שחיתויות ועל אי-סדרים, הוחל בהעברת המידע לרשויות המוסמכות ואחר-כך אף לפרסום באמצעי התקשורת.

חוליות הייעול

רעיון 'חוליות הייעול' נועד להבהיר שעל כל אורה מוטלת האחריות לשיפור הנורמות הציבוריות. זאת היתה אחת היוזמות המוקדמות והבולטות בסדר היום של שורת המתנדבים, אך היא לא הצליחה לצבור תאוצה ואת מקומה תפסו יוזמות אחרות. הרעיון היה להקים חוליות של חברי שורת המתנדבים שיפקחו על מקומות עבודה למיניהם. החוליה הוקמה בדרך-כלל בתיאום עם ועד העובדים ועם הנהלה של מקום העבודה.⁵¹ היא פעלה בגלוי וזהות חבריה היתה ידועה. חברי החוליות נאלצו להתמודד לעתים קרובות עם פחדם של העובדים מפני הפיקוח מבפנים וגם עם הנהלותיהם של המוסדות, שלא תמיד ראו בעין יפה את היוזמה. בראשית הפעילות, שהיתה גם 'שיאה', כלומר בעיצומה של שנת 1953, פעלו 15 חוליות במקומות עבודה שונים. במסגרת פעילותן הציעו החוליות הצעות בתחום קיצוץ בכוח אדם ומניעת בזבוזים ואף פעלו לסילוקם ולהענשתם של עובדים שעל-פי הדיווחים מעלו בתפקידם.⁵²

החוליה ה'מפורסמת' ביותר שהקים הארגון היתה החוליה שפיקחה על עובדי שירותי השידור. חבריה סיכמו את ממצאיהם בתזכיר שהוגש לידי יצחק לוי, סגן המנהל הכללי לענייני אדמיניסטרציה במשרד ראש הממשלה והממונה על פעולות שירותי השידור, ולידי יוסף קריב, ממלא-מקום ראש שירותי המודיעין במחלקת ההסברה של משרד ראש הממשלה.

48. 4 באוקטובר 1953, ועדה מרכזת, ארכיון העצני, שם.

49. ישעיהו ליבוביץ, שם.

50. אליקים העצני, שם.

51. ראו מכתב מזכירות 'השורה' לעורך העולם הזה, 15 באפריל 1953, בעקבות כתבה שנכתב בה כי פעולת 'השורה' במקומות העבודה מתנהלת בצורה 'מחתרתית' ובישיטות ריגול, ארכיון העצני, שם.

52. שורת המתנדבים, עמ' 13.

התזכיר כלל הערות בדבר פגמים וליקויים שונים בשירותים, שגרמו לבזבוז משאבים ולפגיעה ברמת העבודה, וגם הצעות לתיקון המצב ולשיפור העבודה.⁵³ הגשת הדוח לא חוללה כמובן כל שינוי של ממש, שכן מימושו היה כרוך בפיטורי עובדים ובחיסול האולפן בתל-אביב – פעולה שדרשה תקציב גדול כשהיא לעצמה – ולכן הפיצה 'השורה' את הדוח באמצעי התקשורת והעמידה אותו לדיון ציבורי.⁵⁴ דוח מפורסם אחר היה זה שעסק ב'פרשת הייעור'. כאן נקטה 'השורה' שיטה שונה. היא שלחה חמישה מחבריה לעבוד במשך שבוע בייעור כדי לברר מדוע לא מצליחים המוסדות לאייש את כל המשרות הפנויות המוצעות בתחום זה. מסקנות הדוח הוגשו להסתדרות וליוסף ויץ, מראשי הקרן הקיימת. עיקריהן היו שאת שיטת הקבלנות יש ללוות ביחס הוגן כלפי העובד, היינו בתנאי עבודה מינימליים ובניוד העובדים – תנאים שלא הובטחו בעבודת הייעור.⁵⁵ גם הדוח הזה כלל הצעות לייעול ולשיפור, וגם לו כמובן לא היו תוצאות מעשיות, למעט תגובה נועזת של יוסף ויץ. הוא קבל על כך שהעובדות והערכתן 'לא נמסרו בצורה אובייקטיבית, מה שעלול להפחית מערכה המוסרי של ה"שורה"'.⁵⁶

ניצול לרעה של זכויות מיוחדות

פעילות נוספת למען 'הינוך האזרח הישראלי' שהעסיקה את הארגון באותם ימים היתה הפעילות נגד ניצול לרעה של זכויות מיוחדות הניתנות מתוקף תפקיד ממלכתי או ציבורי. פעילות זו התמקדה בעיקר בתחום נורמות השימוש ברכב שרד ובשכלול אמצעי אכיפתם של חוקי השימוש ברכב כזה באמצעות סימון מזהה של כלי-הרכב, שיאפשר לדווח על שימוש בהם שלא בשעות העבודה ובימי העבודה המקובלים.⁵⁷ המפקח על משק המכוניות הממשלתי ועל נציבות המנגנון אימץ את ההצעה,⁵⁸ וכמוהו גם ההסתדרות. תיקיית ההתכתבות מן החודשים יוני-דצמבר 1953 עמוסה לעייפה במכתבי תלונות שהועברו אל 'השורה' וממנה אל הרשויות ובהם רשימות של מספרי כלי-רכב כאלה⁵⁹ ואף דיווחים על נוכחות של ילדים

53. מתוך מכתב המצורף לדוח, 14 באוגוסט 1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

54. צרור עובדות, מס' 4, אגף העבודה, קול ישראל, ללא תאריך (הופץ בדצמבר 1953, על-פי חותמת הדואר), ג"מ, חט' 71 גל/1184/253.

55. צרור עובדות, מס' 4, אגף העבודה – ייעור, ללא תאריך (הופץ בדצמבר 1953, על-פי חותמת הדואר), ג"מ, חט' 71 גל/1184/253.

56. מכתב מאת יוסף ויץ, 6 בדצמבר 1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

57. בעקבות היוזמה הזאת הכינו ב'שורה' את 'דוח הרכב', שהושלם בסוף שנת 1954 ונשלח לגורמים ממשלתיים שונים. בדוח מתוארת היוזמה שהובילה לסימון כלי-הרכב הממשלתיים. ראו: קטעים מדוח הרכב, ג"מ, חט' משרד המשפטים, 8002/10/ג.

58. מכתב למערכות העיתונים, 9 באפריל 1953. במכתב הודיעו על ההחלטה לסמן רכב שרד. ראו: ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

59. למשל, מכתב מאת חנן רפפורט אל המפקח על משק המכוניות הממשלתי, 15 ביוני 1953; מכתב מזכירות 'השורה' אל המפקח על משק המכוניות הממשלתי, 9 באוגוסט 1953, 18 באוגוסט 1953, ארכיון העצני, שם.

בכלי-הרכב, עובדה המעידה לכאורה על שימוש ברכב למטרות פרטיות. הרשויות, כך עולה מן התכתובות, תמכו במערכה הזאת, הקפידו לענות על התלונות ולבררן ואף התקינו תקנות חדשות למען שמירת הנהלים.⁶⁰ הרחיק לכת מנהל מחלקת הרכב הממשלתי, שהוציא מזכר לפיקוח הטכני במחלקתו עם העתק לשורת המתנדבים...⁶¹ לעומת זאת, עובדי שירותי השידור לא אהבו את החיטוט הזה, שאילץ אותם להצטדק שוב ושוב בשל הופעתו של כלי-רכב זה או אחר במקום לא רגיל, בשעה לא מקובלת או ביום חריג. עבודתם הצריכה ניוו עובדים מן האולפן בירושלים לתל-אביב ולהפך, גם בימי מנוחה ובשעות מאוחרות. בשלב מסוים התלונן מ' עוזאי, העוזר האדמיניסטרטיבי הראשי למנהל שירות השידור, באוזני יצחק לוי: 'נראה לנו מוזר ומסוכן שבכל פעם שנראית מכונית שירות השידור נצטרך אנחנו לתת דו"ח. סוף-סוף רואים את המכונית משעה 4:30 בבוקר ועד 00:00 בלילה כל יום'.⁶²

חשיפת שהיתויות של אישי ציבור או מוסדות ציבור

כיוון ש'השורה' הציגה את יעדיה בפומבי, היא הפכה לכתובת לאנשים פרטיים שביקשו לדווח על הפרות חוק או על מנהל לא תקין. כך החלו חברי 'השורה' לציבור מידע על הברחת סחורות בגבול הצפון, על מכירת חומרי גלם בשוק השחור, על חשדות בדבר קבלת שוחד ומעילות בכספים, ועוד.⁶³ מנהיגי 'השורה', ובמיוחד אליקים העצני, הבינו היטב את הרגישויות

60. כך, למשל, הודיעה נציבות המנגנון כי עובדים שישתמשו במכוניות הממשלה לצורכיהם הפרטיים יועמדו למשפט פלילי. ראו: מכתב שורת המתנדבים לנציב המנגנון, 12 בפברואר 1953. בהמשך, בעקבות המלצת 'השורה', החליטה נציבות המנגנון לסמן את הרכב הממשלתי. ראו מכתב מאת יוסף קריב אל משה בן-דוד, 23 במרס 1953, וכן מכתב מאת יוסף ספיר, שר התחבורה, אל הסתדרות הסטודנטים של האוניברסיטה העברית, 17 בפברואר 1953, שם. המשרדים השונים גם ניהלו תכתובת ביניהם בנוגע לתלונות שהעבירה 'השורה'. ראו, למשל, מכתב ח"ש הלוי, סגן מנהל אדמיניסטרטיבי, משרד הבריאות, אל מחלקת הרכב הממשלתי, משרד התחבורה – הנדון: תלונת שורת המתנדבים מתאריך 25 באוגוסט 1953, ואוסף גדול של מכתבים בנושא זה, כולם כלולים בארכיון העצני, אוסף שלזינגר, בתיקיית 'התכתובות כללית'.

61. מכתב מאת א' מלכין, מזכר לפיקוח הטכני במחלקת הרכב הממשלתי, 24 בנובמבר 1953, ארכיון העצני, שם.

62. מכתב מאת מ' עוזאי ליצחק לוי, 14.9.1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, בתיקיית 'התכתובות כללית'.

63. בארכיונו של העצני מצוי מידע רב על חשדות לכאורה בדבר עברות מרמה ומעילה למיניהן. חלק מן המידע מצוי במכתבים שקיבלו חברי 'השורה', חלק אחר במכתבים שהם כתבו לגורמים מוסמכים, וחלק נוסף מקורו במסמכי משטרה שלא ברור כיצד הגיעו לידיהם של חברי 'השורה'. ראו, למשל, תלונה שהגישה שורת המתנדבים על סגן המפקח לשעבר על התעבורה בדרכים, מר י' גולדין, 'תיק משטרה: פרשת י' גולדין' – מסמך ובו סיכום התייעוד המשטרתי בעניין זה ואופן טיפול המשטרה והיועץ המשפטי בו. המסמך נמצא בתיק ללא שם ובו תיעוד משטרתי על פרשיות שהיתויות, בארכיון העצני, אוסף שלזינגר. בתחתית המסמך הזה נרשם בכתב-יד: 'לא ברור לנו באיזו דרך הגיע תוכן מכתב זה לידיעת שורת המתנדבים, קיימות שתי סברות: א. שהמסמך הושג שלא בדרך כשרה, ב. שפקיד מוסמך בלתי ידוע במשרדו של היועץ המשפטי או של שר התחבורה הציג את המכתב לאנשי שורת המתנדבים'. וראו גם, למשל, מידע על הברחת סחורות בגבול מטולה, בתוך מכתב מאת יצחק ב' אל שורת המתנדבים, על

של תחום הפעילות הזה. לכן הוחלט, בין היתר, על הקמת גוף מטעם 'השורה' שיישא באחריות לתוצאות במקרה של משפטי דיבה, למשל.⁶⁴ אך החשש מפני משפטי דיבה לא היה דאגתם היחידה של חברי 'השורה'. היו בהם גם כאלה שביקשו להימנע מהפיכתה לארגון של 'זבלים' בלבד. הם רצו שהארגון יקבל על עצמו גם את משימת טיהור שמותיהם של האנשים. 'איננו רק זבלים אלא גם בָּשָׁמִים', אמר חנן רפפורט באחת משיבות הוועדה המרכזת שדנה בסוג הפעילות הזה. רפפורט גם ביקש לדאוג לאיזון בחשיפת המקרים בכל אחת מן המפלגות, כדי שפעילות הארגון לא תיתפס בעיני הציבור כבעלת צביון מפלגתי או צביון של התנגדות למפלגה זו או אחרת. עוד ביקש לסמן בבירור את גבולות התערבותה של 'השורה' במנגנוני השלטון במדינה. הוא ביקש ש'השורה' תדגיש שאין היא מחזיקה במנגנוני חקירה, ושאת המקרים ה'נופלים' לידיה היא מעבירה לטיפולם של גורמים מוסמכים.⁶⁵

אחד הנושאים המרכזיים שהעסיקו את הארגון היה מה שהוגדר אחר-כך שיטת ה'חלוקה', היינו חלוקת המשאבים ומוקדי העוצמה על-פי מפתח מפלגתי. אחד המקרים הראשונים שחשפה 'השורה' ואשר עורר רעש ציבורי היה המקרה של שלמה אהמן, עובד מחלקת הקליטה בסוכנות היהודית, שפוטר מעבודתו 'מטעמי צמצום' אך בסתירה לכללים המקובלים בלשכות העבודה לקביעת תור לפיטורין. הועדפו על פניו שני עובדים אחרים, צעירים, רווקים וחברים בשתי מפלגות שונות. בתהליך הערעור על הפיטורין, ש'השורה' היתה מעורבת בו, טענה ההסתדרות הפקידים כי לא ניתן לפטר את שני העובדים הללו מתפקידיהם, שכן הם התקבלו לעבודתם כ'נציגי מפלגותיהם'.⁶⁶ אנשי 'השורה' העבירו את המידע על הפרשה לכמה עיתונים, בהדגישם שכל המתדיינים אימצו את הנורמה של מפתח מפלגתי בתהליך מינוים של עובדים בסוכנות היהודית.⁶⁷

'השורה' נאבקה בכוח-היתר של המפלגות לא רק בתחום העסקתם של עובדים אלא גם בענייני הקמתם של מנגנוני פיקוח ובקרה אוטונומיים. חבריה ביקרו למשל את העובדה שמקרים הנדונים בבית-הדין העליון של מפא"י אינם מגיעים לידי המשטרה ו'נסגרים בבית'. עוד מתחו ביקורת על כך שוועדת הביקורת של ההסתדרות נטלה לעצמה חירות לטפל בעניינים פוליטיים במסגרותיה בלי להעבירם למשטרה.⁶⁸

מסחר הברחה גלוי המתרחש בגבול הצפוני במטולה, ערב שמחת תורה, תשי"ד, ארכיון העצני, שם, ועוד.

64. דברי העצני בישיבת 'ועדה מרכזת', 4.10.1953, שם.

65. דברי רפפורט בישיבת 'ועדה מרכזת', 4.10.1953, שם.

66. 'אזהרה ואזהקה' (מאמר מערכת), בטרם, יג-יד (11 באוקטובר 1954), עמ' 3.

67. ראו למשל מכתב לד"ר קרן, מערכת הארץ, 20 באפריל 1954, או מכתב לזן פינס, מערכת דבר, 20 באפריל 1954, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'. וראו גם מכתבו של א"מ קולר, חבר ועדת הביקורת המרכזית של ההסתדרות, 'פרשת פיטוריו של ש' אהמן', במדור 'הארות ותגובות', בטרם, טז-יז (30 באוקטובר 1954), עמ' 32.

68. ראו, למשל, מסמך שנשלח לשר המשפטים, 25.3.1955, ג"מ, חט' משרד המשפטים, ג'8002/10, ומכתב ליהוקאל סהר, מפכ"ל המשטרה, מתאריך 30.3.1955, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקייה שכותרתה 'משרד הביטחון'. וראו גם מסמך ללא תאריך הנושא את השם 'מכתב גלוי אל הח' רייזנר

רק בהדרגה החלה 'השורה' לגבש את הכשלים שחשפה בתחום טוהר-המידות, ה'איפה ואיפה' והמנהל הלא-התקין לכדי השקפת עולם ביקורתית וכוללת בסוגיה שכונתה 'משטר המפלגות' או 'שיטת החלוקה'. על-פי השקפה זו, שורש הבעיות היה טמון בשימור הכוח והשליטה בישראל בידי מפלגות פוליטיות בתחומים שלכאורה היו אמורים להיות נתונים באחריותה המובהקת של המדינה. ניסוחה של התזה הזאת בכתב והתמקדותו של הארגון בפעילות הקשורה בה הם שטמנו בחובם, כנראה, את זרעי החורבן שלו. מעתה חרגה פעילותו הרבה מעבר לשאלות של 'אזרחות טובה' – סוג הפעילות שמבקר המדינה המליץ עליו בדוח מס' 4⁶⁹ – והוא מצא עצמו נאבק נגד ממסדים בעלי עוצמה, שלא יכלו לקבל בשוויון נפש את מה שראו כניסיון לקעקע את מקורות העוצמה שלהם. אך בטרם נדון בתפנית האסטרטגית שהתחוללה בארגון, אי אפשר להשלים את תמונת פעילותו בארבע שנותיו הראשונות בלי לסקור את מכלול הגורמים שסייעו לו במימון, בהקצאת משאבים ובתמיכה ציבורית ומוסרית.

מימון פעולות ויצירת תנאים לעבודה

פעילות הארגון נסמכה על סיוע שהעניקו לו גורמים ציבוריים ופרטיים. חלק מן הסיוע התבטא בהקצאות כספיות, וחלק אחר – בהקצאת משאבים לפעולה (כמו תחבורה, אמצעי עזר להוראה או אמצעי פרסום והפצה).⁷⁰ 'השורה' אמנם ביססה את עבודתה על מתנדבים, אבל נזקקה ללא-מעט משאבים כספיים ואחרים כדי לממש את יעדיה. המתנדבים בתחום החינוך, למשל, נזקקו לחומרי הדרכה והוראה (ניירות, כלי-כתיבה וכדומה) ולכיתות לימוד. הם נזקקו גם לשירותי הסעה כדי להגיע ליישובים המרוחקים שבהם התגוררו העולים ושהיו בדרך-כלל מנותקים מתחבורה ציבורית רצופה.⁷¹ החברים שעסקו בארגון הפעילות ובהפצתה נזקקו כמובן לתקציב לצורך הפקת חומרים פרסומיים ולצורך הפצת המידע על פעילותה של 'השורה' בכל רחבי הארץ – למשל באמצעות תליית מודעות או פרסום בעיתונות. הם נזקקו גם לשירותי טלפון כדי לגייס מתנדבים נוספים או תומכים ומממנים נוספים וכדי

וברומברג חברי המוסד לביקורת של מפלגת פועלי ארץ-ישראל, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'צירוף עובדות'. עקבות הטיפול בבעיה זו ניכרים במכתב שהעביר שר המשטרה, בכור שטרית, לידי היועץ המשפטי לממשלה. במכתב, הנושא את הכותרת 'חקירות "פנימיות"', כתב שטרית כי הוא סבור שיש להעביר בכנסת חוק מיוחד או תיקון בחוק הפלילי שיסדיר את בעיית החקירות הפנימיות, ועל-ידי כך 'המוסדות והגופים הציבוריים יהיו כפופים להוראות החוק ולא תהיה תרעומת למי שהוא על טיפול משטרתית בהתאם לחוק'. ראו מכתב שטרית ליועץ המשפטי לממשלה (בכתב-יד), 22 בנובמבר 1955, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

69. דוח מבקר המדינה מס' 4, עמ' 43.

70. ראו למשל, מכתב 'השורה' לגזבר הסוכנות היהודית, גיורא יוספטל, 24 בדצמבר 1953, ומכתב ליהודה כביש, 28 באוגוסט 1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'; 'דף לחבר', פברואר 1956, ג"מ, חט' 71 גל/253/1184; מכתב אהרון הראל, מנהל ההסברה, לשורת המתנדבים, 19 באוגוסט 1954, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

71. מכתב מאת מיכה שביט לשורת המתנדבים, 21 בינואר 1955, שם.

לתאם את הפעילות. חברים שעסקו בפעילות על בסיס יומיומי נזקקו להקצבה כספית מסוימת כדי 'להתקיים'.⁷² הארגון הלך וגדל, ובהתאם לכך גדל גם היקף התשתיות שנוקק להן – משרדים, כיתות לימוד, תאורה, חימום בחורף, הסעות קבועות וחומרי הדרכה והוראה מגוונים.

כדי לספק את הצרכים הללו נדרשה פעילות מתמדת ואינטנסיבית לגיוס כספים, משאבים ותמיכות. לשם כך פנתה השורה לארגונים 'ממלכתיים' וציבוריים גדולים ומבוססים, כמו ממשלת ישראל על משרדיה השונים והסוכנות היהודית על מחלקותיה השונות, וגם לרשויות מקומיות. ואולם, מלבד אלה היא פנתה גם לנציגי מוסדות 'עצמאיים', 'חוץ-ממשלתיים' מובהקים (ארגוני מגזר שלישי), שבסיסם הכספי היה מוצק יותר משלה, כמו למשל 'הדסה' או ויצ"ו, ואף יזמה שיתופי-פעולה עם ארגונים מקבילים בכוונה לאגם משאבי כוח אדם (כמו למשל חברי תנועות נוער). שיטה נוספת, שהניבה גם היא תוצאות מסוימות, היתה פנייה לאנשים פרטיים – בדרך-כלל אנשי עסקים – או לאוהדים אחרים.⁷³

כאמור, מבחינה רשמית היתה 'השורה' רשומה כ'ועדה' בהסתדרות הסטודנטים. בתוקף מעמדה זה הועמדו לרשותה משרד וקו טלפון, שהוצאות אחזקתם מומנו מתקציב הסתדרות הסטודנטים.⁷⁴ בוועידת הסתדרות הסטודנטים שהתכנסה ב-26 בינואר 1956 הוחלט להמשיך ולהכיר ב'שורה' כ'ועדה של ההסתדרות' ועל כן גם להמשיך ולשאת בהוצאות הללו.⁷⁵

ג. המשפט – הסתבכות או שינוי תפיסה?

במחצית השנייה של שנת 1955, כארבע שנים לאחר הקמת הארגון, החלה להסתמן תפנית במעמדו הציבורי וביעדי. במהלך אותה שנה כתבה 'השורה' והפיצה שתי חוברות ובהן מידע על פרשיות שחיתות ועל מדיניות מפלה ומעדיפה. שתי החוברות זכו לתהודה בתקשורת,

72. ראשי 'השורה' לא קיבלו משכורת אלא רק החורים על הוצאות נסיעה. עם זאת, 'השורה' שילמה שכר קבוע לעובדי מזכירות, שהתבסס, למשל, על הסדר עם לשכת הנוער במשרד החינוך. ראו מכתב מאת שורת המתנדבים אל יוסף מיוחס, 21 בספטמבר 1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

73. בארכיון העצני מצויים מכתבי תודה רבים לאזרחים על תרומות כספיות צנועות או סיוע באמצעים אחרים: למשל, מכתב תודה לגב' הופרט על תרומת בגדים, 30 ביולי 1954; מכתב תודה למשפחת וייסמן על הכנסת האזרחים שאפשרה את קיום המסיבה לעולי קטמון ג', 8 בדצמבר 1953; פתק בכתב-ידו של חנן רפפורט בעניין פגישה שהתקיימה ב-17 ביולי 1953 עם ג' אלון מ'ביזנס דייג'סט – דו'שבועון כלכלי ישראלי, שבה הגדיר עצמו אלון כ'אוהד' 'השורה' והודיע שיתרום ויעמיד את עיתונו לרשות פרסומי 'השורה', ועוד. ראו ארכיון העצני, שם.

74. על הכללתה של 'השורה' בתקציב הסתדרות הסטודנטים ראו, למשל, 'תקציב לתקופה 1.12.53-30.11.54', שאושר מטעם הוועדה הקבועה במושב מיום 9.12.53, סעיף 12, ארכיון האוניברסיטה העברית, תיק 30.

75. מוזכר ב'דף לחבר' שיצא מטעם 'השורה' בפברואר 1956, ג"מ, חט' 71 גל/253/1184.

והשנייה שבהן היתה העילה לתביעת הדיבה ובכך סימלה את ראשית קריסתו של הארגון והדרתו מן הקונסנזוס הציבורי. האם היתה כאן 'הסתבכות' או שהיה 'תכנון מחושב'? על שאלה זו ננסה להשיב להלן.

החברת הראשונה, שפורסם בה במרוכז מידע על פרשיות של שחיתות ומנהל לא־תקין ראתה אור ביולי 1955.⁷⁶ על חוברת זו (וגם על החוברת השנייה) היו חתומים המרצה לארכאולוגיה ד"ר שמעון אפלבוים, ההיסטוריון ד"ר שלמה סימונסון, אליקים העצני וחנן רפפורט. בחוברת נמתחה ביקורת על תופעה שאיתרו פעילי 'השורה'; 'מיוחסים' החשודים בשחיתות מצליחים להימלט ממשפט ומעונש, וזאת באמצעות הליכי חקירה ושיפוט פנימיים המתקיימים בבתי־דין או בוועדות מוסדיות סגורות ובזכות לחץ של גורמים שונים הפועלים לסגירת תיקיהם הפליליים. רבים מהמקרים שתוארו בחוברת זכו לפרסום בדוח מבקר המדינה או בעיתונות. מקרים אלה נגעו להתנהגות בלתי־הולמת ואף לחשד בדבר עברות פליליות שעברו בעלי תפקידים, אך הם לא הגיעו לכדי משפט ופסיקת דין אלא נחקרו ונבדקו בפורומים מוסדיים פנימיים. כמו כן נזכרו כמה מקרים שהופסקו חקירות בלחץ גורמים מפלגתיים או ממלכתיים. הכותבים הדגישו כי אין זה מעניינם ומתפקידם לברר מה מידת האמת בהאשמות כלפי בעלי התפקידים הללו. הם ביקשו להסב את תשומת הלב לכך ששיטה זו של טיפול 'פנימי' בחשדות יוצרת מעמד של 'בעלי זכויות מיוחדות', הזוכים למשפט סודי במקום למשפט פומבי, נשפטים בפני חבריהם לארגון במקום בפני שופטי מדינה, וכפופים לשיקול דעתם של אנשי החוג הפנימי במקום שיהיו כפופים, כראוי, לחוק המדינה. טענתם המרכזית של חברי 'השורה' היתה שתופעה זו מחלישה את מערכת החוק והמשפט בישראל ועל־ידי־כך מערערת את היציבות החברתית ומשחיתה את המידות. טענה מרכזית זו מסמלת שלב חשוב בהתפתחותה של 'השורה'. מארגון שהתמקד בפעילות שנועדה להנך את האזרח הישראלי להיות אזרח חיובי ותורם בחשפו את פגמי החברה, היא היתה לארגון הקורא תיגר על אופן התנהלותו של המשטר. שתי הגישות הללו רווחו בארגון מראשיתו, אך כעת באה לידי ביטוי דומיננטי הגישה השנייה, זו שהעמידה בראש סדר היום של הארגון את קריאת התיגר הכוללת – אם כי גם היא הסתמכה בראש ובראשונה על חשיפת פרשיות והבאתן לידיעת הציבור, מתוך כוונה ליצור לחץ ציבורי למען תיקון הפגם שהארגון התריע עליו.

כעבור חמישה חודשים ראתה אור החוברת השנייה, סכנה אורבת מבפנים.⁷⁷ בחוברת זו הורחבה הטענה היסודית נגד דפוסי הפעולה של המשטר. נטען בה כי גם המשטר הכלכלי פועל על יסוד 'הפליה ומשוא פנים' ומתיר לרבים מן המנהיגים והעסקנים לקיים אורח חיים ראוותני ופזרני על חשבון כספי המדינה. בחוברת השתמשו הכותבים במונח חדש, 'החלוקה', כדי לתאר את שיטת חלוקתם של ההקצבות, הרשיונות, הזכויות והזכויות השונות על־פי מפתח מפלגתי ועל־פי קרבה לשלטונות. מונח זה עמד אחר־כך במרכזו של החוברת השלישית

76. על השחיתות: את מי אין שופטים?, הוצאת שורת המתנדבים, ירושלים, יולי 1955.

77. סכנה אורבת מבפנים, הוצאת שורת המתנדבים, ירושלים, דצמבר 1955.

והאחרונה בסדרת 'המלחמה בשחיתות'⁷⁸, שראתה אור בתשרי תשי"ז, כמה חודשים לפני פתיחת משפט הדיבה ותוך כדי ההכנות למשפט, שסקרו בהרחבה בעיתונות היומית. האדם הדומיננטי בהעלאתה על הכתב של התזה בדבר 'משטר החלוקה' היה אליקים העזני, גם משום שבמהלך שנת 1956 פרשו מן הארגון שניים ממובילי הקו האופוזיציוני למשטר – ישעיהו ליבוביץ ושלמה סימונסון. חשוב לציין שהפורשים נימקו את פרישתם באכזבתם מן הכיוון שבו בחר הארגון ללכת – כיוון של חשיפת פרשיות שחיתות ופגמים במקום התמודדות עם פגמי היסוד של המשטר.⁷⁹ והנה, דווקא לאחר פרישתם אומצה השקפתם היסודית. הניסיון לחשוף את 'שיטת החלוקה' תפס כעת מקום מרכזי על סדר יומו של העזני, כפי שעולה מארכיונו הפרטי. במסמכים שונים הנושאים את הכותרת 'משטר החלוקה' תיאר העזני כיצד כספים המיועדים לצורכי האומה מחולקים על-פי מפתח מפלגתי. בתיקייה שכותרתה 'מפת החלוקה' הוא אסף קטעי עיתונות וקטעי מידע שבהם בא לידי ביטוי יישומה של שיטת המפתח המפלגתי בגופים שונים. השיטה התבטאה, למשל, באופן המינוי של שליחים בסוכנות היהודית, בהכוננתם של העולים להתיישבות על-פי מפתח מפלגתי ובלא קשר לרקע התרבותי או הדתי שלהם, בחלוקת שיכון באמצעות גופים מפלגתיים או מעין-מפלגתיים,⁸⁰ ובמידע על שילובם של אנשי מפלגה בעמדות בשלטון וברשויות המקומיות. באותה תיקייה גם החזיק העזני מסמך מודפס ובו רשימת הגופים והתחומים הנגועים בנגע המפלגתי ושאלות שיש לברר באשר לאופן יישומה של השיטה.⁸¹ ההנחה שהודגשה כעת היתה שהתופעות שנחשפו בתחום הנורמות הציבוריות אינן ספורדיות ואינן נגזרות מרמתם המוסרית האישית של אזרחי המדינה או מקשיי המעבר לריבונות, אלא מבטאות את חוליי המשטר הישראלי, שלא ביטל את המבנה הסקטוריאלי-מפלגתי בתהליך הפיכתו של היישוב למדינה.

באותה תקופה ממש החל להשתנות מעמדו הציבורי של הארגון. מגוף בעל דימוי אוהד של ארגון חברים לגיטימי, ארגון של אזרחים המבקשים לחולל שינוי 'מלמטה' ובאמצעות דוגמה אישית, הוא הפך בהדרגה לארגון בעל דימוי חתרני, שהצטייר כגוף המבקש לפעול נגד הממסד המדינתי ונגד המפלגות ועל כן כגורם לא לגיטימי במציאות הרופפת של תהליכי התהוות המדינה והחברה.

השינוי בסדר היום של 'השורה' לא התקבל בקרב חבריה כלאחר יד או בהיסח הדעת. מנהיגיה היו מודעים היטב למשמעות פעולותיהם ולשינוי שחל בהגדרת מעמדם הציבורי

78. שורת המתנדבים – תנועה פוליטית?, הוצאת שורת המתנדבים, ירושלים, תשרי תשי"ז.

79. 'תשובת ד"ר סימונסון', רימון, 8 (20.2.1957), עמ' 10; 'מה מריץ את ליבוביץ', רימון, 3 (15.8.1956), עמ' 20.

80. כלומר חברות שיכון המזוהות פוליטית עם מפלגה מסוימת או עם קו אידאולוגי מסוים – חברת 'שכון' (הסתדרות), 'סלע' (חרות), 'משכנות' (הפועל-המזרחי), חברות שיכון של הציונים-הכלליים ושל פועלי-אגודת-ישראל, ועוד (על-פי קטע טקסט מודפס המתאר את חלוקת השיכון לפי מפתח מפלגתי, ארכיון העזני, אוסף שלינגר, תיקייה שכותרתה 'מפת החלוקה').

81. מסמך נפרד ובו רשימת גופים ותחומים הנגועים בנגע המפלגתי, שם.

משבחרו בדרך של איתור הבעיה שבשיטה והעדפת הטיפול בה על פני המאבק בסימפטומים שלה. הם גם צפו שכעת, משיפנו את חצי הביקורת כלפי הממסדים החזקים ולא כלפי אלה שסרחו, תומחש דווקא חולשתם אל מול עוצמת המדינה. למרות זאת, ואולי דווקא משום כך, החליטו להמשיך ולהתעמת עם הממסד בפומבי.⁸² באיגרת לאזרח שפרסמו במאי 1956 הם שבו וניסחו את מה שכונה בפייהם 'האמת שלנו': הם טענו כי אין הם מתיימרים להיות טובים יותר או לרדוף אחר האשמים, אלא מבקשים לבקר את הממסד 'ביקורת חופשית ודמוקרטית'; כי אינם מפלגה ואינם שואפים להפוך למפלגה; וכי אינם מחתרת אלא פועלים בגלוי ומקבלים אחריות אישית וציבורית על פעולותיהם.⁸³

אין ספק כי ההסתייגות הציבורית מפעולות 'השורה' היתה קשורה גם לתביעת הדיבה שהגיש נגדה עמוס בן-גוריון. שמו שורבב לחוברת סכנה אורבת מבפנים עקב קשריו עם שני אנשי עסקים – שלום ליגום ושייקה ירקוני. ליגום הוזכר בחוברת בהקשר של 'הפליה וזכויות יתר', כמי שגרף רווחים מופרזים מעסקאות שביצע בשביל הסוכנות היהודית – האחת עסקה לרכישת כלי-הרכב המשומשים של משרד הביטחון, שנמסרה כולה ללא מכרז לחברת סוכנים בבעלות פילץ, ליגום וירקוני;⁸⁴ והשנייה, עסקה שביצעה החברה לפיתוח מלונות, שהיתה אמורה לקנות בעבור הסוכנות היהודית ובכספי שילומים ציוד לכתים-מלון בארץ. מקורם של הכספים הללו היה כספי קרן פיצויים בשם 'אירס"ו',⁸⁵ ומכאן גם הכינוי שהוצמד לפרשה זו בהמשך, 'פרשת אירס"ו'. ליגום היה מעורב בהקמת החברה לפיתוח מלונות (אם כי הוא עצמו לא היה שותף בה רשמית) וצירף אליה את חבריו פילץ וירקוני. הללו נסעו לגרמניה וחתמו עם יצרנים גרמנים על עסקאות לרכישת תוצרתם. על-פי החשד נדרשה הסוכנות היהודית להעביר לידי הסוכנים הישראלים סכום שהיה גבוה ממחירה האמיתי של התוצרת: הסכום ששולם לבית-החרושת הגרמני היה קטן מזה שדווח עליו, והיתרה נשארה בידי הסוכנים בהתאם להסכם תרמית בינם לבין אנשי העסקים הגרמנים. ואכן, משנדעו הפרטים על חשד זה ערכה המשטרה בירור ראשוני ופתחה תיק פלילי.

מה שעניין את חברי 'השורה' היה אופן הטיפול בחשדות והעובדה שהפרשה לא הובאה למשפט. בעניין זה הם כתבו בחוברת כי 'בדרך בלתי ידועה נודע לירקוני על החקירה

82. ראו: שורת המתנדבים – תנועה פוליטית?, עמ' 8. בחוברת נאמר כי ברגע ש'השורה' איתרה את מקור הבעיה ככזה ניצב הארגון לפני פרשת דרכים: 'להינזר ולהתרחק מכל דבר ועניין שמישהו הטביע בו חותם פוליטי (בצדק או שלא בצדק) ובכך להדול מלעסוק במרביתם המכרעת של השטחים שקבלנו על עצמנו [...] או להמשיך ולפעול בכל הנ"ל [...] במידה שדרך זו, האחרונה, היתה נבחרת, צריך היה להיות ברור מראש שצפויה התנגשות פוליטית עם הגורמים המעוניינים במבנה הפוליטי הנוכחי, המספח אליו שטחים נרחבים מחיי הפרט [...] (ההדגשה במקור, פ"ק).

83. איגרת לאזרח, הוצאת שורת המתנדבים, אייר תשט"ז, עמ' 9.

84. סכנה אורבת מבפנים, עמ' 18.

85. אירס"ו – Jewish Restitution Successor Organization (JRSO) – קרן שהקימו ארגונים יהודיים גדולים ובראשם הסוכנות והג'וינט לשם טיפול ברכוש היהודי ללא יורשים וברכוש היהודי הציבורי שבשטחי הכיבוש במערב גרמניה.

שהתנהלה נגד כמה מן השותפים, הוא פנה לקצין משטרה גבוה וטען מה שטען. בסופו של דבר נסגר התיק המשטירתי וכהסבר רשמי נרמז על הקושי לגבות בגרמניה עדויות אשר תתקבלנה על-ידי בית משפט ישראלי.⁸⁶ בדיעבד, במהלך משפט הדיבה, התברר כי קצין המשטרה הגבוה שאליו כוונו הדברים היה רמ"ח שמאי זוהר,⁸⁷ שבאותה עת היה ראש המחלקה הכלכלית במטה הארצי של המשטרה. שמו של עמוס בן-גוריון לא הוזכר כלל בפרק זה, שפורט בו העסקאות הלא-כשרות לכאורה שירקוני וליגום היו מעורבים בהן, אלא בפרק אחר, שבו דנו אנשי 'השורה' בקשרי ידידות שהיו לטענתם אחד ממקורות העוצמה של אנשי עסקים כאלה ואחרים. עמוס בן-גוריון הוזכר שם כידידו של ליגום, ואף צוין כי הוא מתגורר ללא תשלום בחווילתו של ליגום בהרצליה. בהערת שוליים נכתב גם כי עמוס בן-גוריון, הקצין קנר ושייקה ירקוני הם שותפים במפעל לכריית זיפזיף.⁸⁸ ואולם, מכיוון ששמו הוזכר במפורש כמי שעומד בקשרי ידידות ועסקים עם אנשים הנחשדים בפליילים, טען בן-גוריון כי אזכור קצין המשטרה הבכיר שסגר את תיקו של ירקוני כמוהו כהפניית אצבע מאשימה כלפיו וכרמז לכך שהוא הוא אותן קצין בכיר שלכאורה סגר את התיק, כשלמעשה לא היו דברים מעולם. לפיכך פנה בן-גוריון במכתב אל חברי 'השורה' ותבע מהם להכחיש קבל עם ועדה את הטענה שהוא הקצין הנזכר, או לחלופין – להודות בכך שרימוזו אליו בדבריהם ולעמוד למשפט דיבה.⁸⁹

במכתב התשובה טענו חברי 'השורה' פעם נוספת כי הידידות בין עמוס בן-גוריון לירקוני ושותפותם העסקית אינן ראויות ועלולות לתת גושפנקה מוסרית לחשוד ירקוני. עם זאת הבהירו מפורשות כי לא זיהו את עמוס בן-גוריון עם 'אותו קצין גבוה' שירקוני נפגש עמו לאחר שנתגלתה פרשת אירס'ו: 'אנו לא זיהינו אותך עם אותו "קצין גבוה", אליו בא ירקוני לשיחה אחר שנתגלתה פרשת אירס'ו'⁹⁰ אלא שכאן התחכמו הכותבים, בציינם כי אם בן-גוריון מסיק מסקנה זו מדבריהם הרי פירוש הדבר 'שאתה עצמך הרגשת שחסיך עם ירקוני עלולים לתת פתח ללזות שפתיים'. על כן טענו כי מן הראוי שעמוס בן-גוריון יתפטר מתפקידו במשטרה, ופנו אל הציבור שיתמוך בהם בדרישתם זו.⁹¹

אין בידינו פרוטוקולים או מסמכים המעידים על הדיון שניהלו חברי 'השורה' בעקבות מכתבו של בן-גוריון, אך יש בידינו שתי עדויות העשויות לשפוך אור מסוים על השיקולים

86. שם, עמ' 21.

87. בפסק דינו קבע השופט לנדוי כי 'מן העדויות עולה ברורות כי מתברי החוברת לא התכוונו אל עמוס בן-גוריון בדברם על "הקצין הגבוה" [...] הוכח שבעת כתיבת החוברת ידעו מתבריה שהקצין הגבוה אליו פנה ירקוני היה רמ"ח זהר ואליו הם התכוונו'. ראו: פסק הדין בערעור שורת המתנדבים נגד עמוס בן-גוריון, הוצאת שורת המתנדבים, רמת-גן [1960], עמ' 31.

88. סכנה אורבת מבפנים, עמ' 23.

89. 'עמוס בן-גוריון מאיים שיתבע לדין את "שורת המתנדבים" על דיבה', הארץ, 12.1.1956, עמ' 4; 'ע' בן-גוריון יתבע למשפט את "שורת המתנדבים"', דבר, 13.1.1956, עמ' 10.

90. 'תשובת "שורת המתנדבים" לפניית עמוס בן-גוריון', דבר, 16.1.1956, עמ' 2.

91. שם.

שהניעו אותם לנסח את תשובתם למכתבו באופן פרובוקטיבי ועקב כך להיגרר למשפט. העדות הראשונה היא עדות מקדימה, המופיעה בפרוטוקול של ישיבת הוועדה המרכזת מאוקטובר 1953. העצני דיבר שם על הצורך 'להעזיז ולקפוץ', גם אם 'קיימת סכנה של תביעה פלילית על הוצאת דיבה'. באותה ישיבה הוחלט להקים גוף שיישא באחריות אם תוגש תביעת דיבה, ואף דובר על הצורך להשיג עורך-דין שיטפל במקרים כאלה.⁹²

העדות השנייה היא עדות בדיעבד מפי שלמה סימונסון. בריאיון עמו סיפר סימונסון כי בין מנהיגי 'השורה' שרר ויכוח בנוגע לדרך שיש להגיב על פרסום מכתבו של עמוס בן-גוריון:⁹³ 'אני התנגדתי למשפט וטענתי שניתן לצאת מזה בקלות - באחת הישיבות הצעתי לצאת מהעסק על-ידי פרסום שתי שורות באחד העיתונים. התנצלות וסיום העניין. אבל העצני לא הסכים - כאן הגיע הניגוד בינינו להבשלה. העצני היה מעוניין בשערורייה המוסרית'.⁹⁴ מבחינתו של סימונסון, חשיפת השערוריות ויצירת הזעזוע התקשורתית סביבן ערערו את חוסנו של הארגון וחשפו אותו לתביעות, ובכך שיבשו את תוכניתו הגדולה - להיאבק בכשלי המשטר. אבל העצני, אף שברור שבשלב הזה כבר נטש את תקוותו ל'גישור קונסטרוקטיבי', המשיך להחזיק בגישה ולפיה תלויה הצלחתו של הארגון ביצירת זעזוע פומבי שממנו יתפתח לחץ ציבורי. ואכן, 'השורה' השיבה לעמוס בן-גוריון באופן מתחכם: 'אנו חושבים שמן הראוי שתפטר מתפקידך במשטרת ישראל ועם קריאת תשובתנו פתוחה לפניך הדרך לתבענו לדין על הכתוב בחוברת שלנו'.⁹⁵ מכאן שהמשפט לא היה אפוא 'הסתבכות' אלא תוצר של 'תכנון מחושב', או נכון יותר - ניצול של הזדמנות ליצירת זעזוע ציבורי, בהסתמך על ההנחה שזאת ההזדמנות שהארגון חיכה לה - ההזדמנות לחשוף ברבים את עמדותיו ואת גילוייו ולהפיץ את רעיונותיו בקרב קהל רחב יותר, גם במחיר פגיעה בארגון עצמו. גישה זו הסתמכה בין השאר על ההנחה שייצג העצני, ולפיה הדרך היחידה לתיקון המצב היא לרתום את דעת-הקהל לטובת העניין ולעורר באורח היחיד את הנכונות להיות פעיל ומעורב. הבחירה בעורך-הדין תמיר התאימה לקו הפרובוקטיבי הזה, ולא מקרה הוא שסימונסון, שהתנגד לו, עמד על כך שישכרו לו עורך-דין אחר.⁹⁶ בעמדת מיעוט נותרו אלה שטענו כי חשיפת השערוריות הנקודתיות מסיטה את הדיון מן העיקר - הצורך להיאבק בניוון, בסיאוב ובגישה הסקטוריאלית של המשטר.

ואכן, החל מינואר 1956 לא ירד נושא 'השורה' ומשפטה מסדר היום במדינה. חבריה ארגנו מסיבות עיתונאים ופנו לציבור בבקשה לתרום לכיסוי הוצאות המשפט, בהבטיחם

92. פרוטוקול ישיבת 'ועדה מרכזת', 4 באוקטובר 1953, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקיית 'התכתבות כללית'.

93. בשלב הזה, כלומר בדצמבר 1955, עדיין היה סימונסון חבר 'השורה'. הוא פרש ממנה כעבור כארבעה חודשים, לאחר שכבר הוגשה נגדו התביעה.

94. ריאיון עם סימונסון.

95. זה הנוסח שצוטט בעיתון הארץ באחת הכותרות הראשיות. בנוסח המקורי מופיעים הדברים בשתי פסקאות נפרדות. ראו: 'מן הראוי שתפטר', הארץ, 16.1.1956, עמ' ראשי.

96. את סימונסון ייצג עורך-הדין שלמה תוסיה כהן.

שכל יתרה שתישאר תוקדש לפעולות 'השורה' ביישובי העולים.⁹⁷ במרס החלה 'מלחמת השאלות', שבה הציג כל צד למשנהו סדרת שאלות מקדימות. עורך-הדין כספי, נציגו של עמוס בן-גוריון, ביקש לחשוף את המניעים הפוליטיים הנסתרים של הארגון ואת קשריו עם גורמים ממוקפקים ורודפי סנסציות כמו העולם הזה,⁹⁸ ואילו עורך-הדין תמיר, נציגם של העצני ואפלבוים, ביקש לערער את אמינותו של בן-גוריון ולחשוף את קשריו עם שירותי הביטחון ואת רשת קשריו ויחסיו עם הממסד, המסייע לו גם במשפט הנוכחי.⁹⁹

הדיו של המשפט חרגו מתחום הסיקור העיתונאי. שורת המתנדבים, מטרותיה, פעילותה והרקע לצמיחתה הפכו לנושא המדובר בעיתונות, ובמיוחד בעיתון הארץ. לכאורה היה עיתון זה הבלתי-תלוי מכולם ויכול לתמוך ב'שורה' בלא לחשוש מביקורת מפלגתית זו או אחרת, אך מאחר שאופייני בניסיון לשקף את הזרם המרכזי במחשבה הציבורית הישראלית, התקשה לתמוך במה שהלך ונתפס בעיני הממסד הממלכתי 'כמנגנון של חיפוש חטאים' אשר חותר 'תחת עצם היסוד אשר הממשלה מושתתת עליו'.¹⁰⁰ לעזרת 'השורה' נרתמו גם אישי ציבור ידועי-שם כמו המדען פרופ' אפרים קצ'לסקי (לימים הנשיא קציר), מנהל בית-הספר הראלי בחיפה יוסף בנטואייץ' והאדריכל פרופ' יוחנן רטנר, מראשי 'ההגנה'. הם פרסמו גילוי דעת שביטאו בו את הזדהותם עם הארגון ואת תמיכתם בזכותם של אזרחים ואף בחובתם לסייע למוסדות המדינה למלא את תפקידם כראוי מתוך ערנות 'לכל סטייה מן המוסר הציבורי'.¹⁰¹

השיח הציבורי ואורות הזרקורים בוודאי השפיעו על חברי 'השורה' בהחליטם להוציא לאור פרסום נוסף – שורת המתנדבים – תנועה פוליטית? פרסום זה, שנכתב רובו ככולו בידי העצני,¹⁰² התמקד בהצגת 'המסכת הרעיונית' והרקע העיוני לפעילותו של הארגון בעוד הדוגמאות השערורייתיות נדחקות לשוליים. אופן הצגת הדברים שיקף בסך הכול את הכיוון שבו החלה 'השורה' ללכת כשנה קודם לכן, בהפנותה את האשמותיה כלפי חולי המשטר בישראל. עם זאת, יש לזכור כי שני אישים מרכזיים שהובילו את הקו הזה כבר פרשו מן 'השורה' על רקע המחלוקת בסוגיה זו. היתה אפוא אירוניה מסוימת בכך שהעצני, שייצג את הקו הפחות עקרוני באופוזיציה שלו למשטר, קיבל למעשה את גישת חבריו

97. "שורת המתנדבים" דוחה טענות שרף, הארץ, 24.1.1956, עמ' 4.

98. 182 שאלות נוספות לשורת המתנדבים על-ידי ע' בן-גוריון, הארץ, 16.3.1956.

99. 402 שאלות לע' בן-גוריון על-ידי "השורה", הארץ, 20.3.1956, עמ' 4. מעניין לציין שבספרו האוטוביוגרפי מעיד שמואל תמיר כי חברי 'השורה' התנו את קבלת הגנתו בכך שהמשפט לא ישמש לבמה לנגח את בן-גוריון, והוא הסכים לתנאי. ראו: שמואל תמיר, בן הארץ הזאת, תל-אביב 2002, עמ' 1147.

100. משה שרת, 'היש לתמוך בשורה', הארץ, 26.9.1956, עמ' 2. לביקורת על 'השורה' ראו למשל: שבת, עמוס בן-גוריון: קורבן הרצח בדיבה', הארץ, 27.2.1956, עמ' 2. לתמיכה ב'שורה' ראו למשל: אריה נשר, 'הצד השני של שורת המתנדבים', הארץ (בארץ ובעולם), 27.2.1956, עמ' א.

101. 'אנשי ציבור למען שורת המתנדבים', הארץ, 17.4.1956, עמ' 2.

102. ראו ניירות טיוטה לפרקי החוברת, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיק 'משטר החלוקה'.

הפורשים ובחר להדגיש כעת את המאבק העקרוני, שאותו הגדיר כמאבק נגד המבנה הסקטוריאלי-מפלגתי המשליט בחברה ובכלכלה שיקולים אינטרסנטיים צרים ולא-ענייניים. ייתכן שלתפנית זו תרמו הערעור שהחל להסתמן במעמדה של 'השורה' במהלך שנת ההכנה למשפט והניסיון להציגה כארגון חתרני. את התשובה לעיתוי התפנית מספק העצני בחוברת עצמה:

אין זה מקרה שדווקא עכשיו אנו מגיעים לניסוח מגובש יותר של רעיונותינו – בתקופה בה מקבל מאבקנו אופי מעשי ולוחם, ובשעה שבמציאות הסובבת אותנו ניכרת תזווה מה לקראת הכרעה (בשאלות כלכליות; בהתגבשותם של גרעינים ראשונים לדעת קהל חפשית). גם כמה שאלות מיוחדות – עם הרקע העקרוני שלהן – תגענה בהדשים הקרובים לידי בירור פומבי באמצעות בתי-המשפט. יוצא שבזמן הקרוב יישקל במאזניים כל אשר עשינו עד כה למעשה, וגם כל אוצר הרעיונות, הנסיון, הידיעות והתגובות הנפשיות שצברנו בארבע שנות עבודה.¹⁰³

החוברת שבה והגדירה את שורת המתנדבים כתנועה ציבורית שיעדיה פוליטיים, אך גם הדגישה את ההבדל בינה לבין מפלגה – גוף שמטרתו לתפוס את השלטון, ואשר למעשה מציץ עצמו כמועמד לבצע את מצעו.¹⁰⁴ בחוברת הוצג גם תהליך התפתחותה של 'השורה', שקמה כארגון שביקש בפשטות לתרום בשני תחומים – בסיוע לקליטת עולים ובתחום המלחמה בשחיתות, אך לבסוף הבין כי לא ניתן להפריד בין הפעולות הללו לפעילות פוליטית, מן הטעם הפשוט שמערכת השירותים בארץ כולה מבוססת על חלוקה מפלגתית וכל אדם משוך 'כמעט בכפייה' להסתדרות מפלגתית כלשהי. במציאות כזאת, עצם ההכרזה על אי-מפלגתיות נתפסה כ'הצהרה פוליטית', קל וחומר פעילות בלתי-מפלגתית ביישובי עולים המקוטלגים על-פי מפתח פוליטי.¹⁰⁵

בדצמבר 1956, שלושה חודשים לאחר פרסום החוברת השלישית וכמעט שנה לאחר שהחלו הליכי המשפט של עמוס בן-גוריון נגד הארגון, הודיעה הסוכנות היהודית על הפסקת תמיכתה הכספית בפעולות 'השורה'.¹⁰⁶ דווקא עיתוי קבלת ההחלטה מחזק את ההנחה שתהליך הדחף-לגיטימציה של 'השורה' לא היה תגובה ישירה לתביעת הדיבה ולהכפשת שמו של עמוס בן-גוריון. שהרי אילו היה המשפט המניע העיקרי להתרחשותו של תהליך זה, יש להניח שההודעה על הפסקת התמיכה בארגון היתה מגיעה מיד עם פתיחת ההליכים המשפטיים או בסמוך להם. למעשה, הודעה זו התקבלה בתום שנה שלמה שבמהלכה רגשה הארץ בשל המשפט וה'התכתשויות' בין הצדדים סוקרו היטב מעל דפי העיתונות. נראה אפוא כי היה כאן תהליך עמוק יותר, שבמהלכו הבינו הרשויות שתמכו ב'שורה' כי הארגון חותר לשרטט

103. שורת המתנדבים – תנועה פוליטית?, עמ' 1-2.

104. שם, עמ' 3-4.

105. שם, עמ' 6.

106. 'השורה הפסיקה רוב פעולותיה ביישובי העולים', הארץ, 4.12.1956, עמ' 4.

קווי תיחום חדשים בין חברה למדינה – קווים שנועדו לשים קץ לתפקידם המתווך של כמה מרכזי משנה יישוביים, שבמשך שנים ייצגו את החברה היישובית אל מול השלטון המנדטורי ולאחר מכן אל מול המנהיגות הציונית. מגמה זו התחדדה כמובן בימי משפט הדיבה, שבמהלכו זכתה 'השורה' לתמיכתם של גורמים אופוזיציוניים 'קולניים' כמו העולם הזה ושמואל תמיר. אלה האחרונים המחישו למסד את האיום הטמון בהתארגנות אזרחית ועצמאית שאינה נתונה למרותם ולמשמעתם של הגופים המתווכים הממוסדים. וכך, משהגיעו לקצן תמיכת 'הסוכנות' במימון הוצאות הסעת המתנדבים ותמיכתו של משרד החינוך (שהפוסקה חודשים ספורים קודם לכן), הקיץ הקיץ גם על פעולותיהם של כ-500 מתנדבים ב-17 יישובים ברחבי הארץ.¹⁰⁷

המשפט נפתח ב-3 בפברואר 1957 בבית המשפט המחוזי בתל-אביב. ההתעניינות בו רק הגבירה את 'פולמוס השורה', שכבר היה בעיצומו. כעת הצטרף לשיח הציבורי שבועון חדש, השבועון המצויר רימון, שהעמיד את המשפט ואת הביקורת על שורת המתנדבים במרכז סדר יומו והציגם כדיון מהותי בשאלות יסוד כמו זכויותיו וחירויותיו של הפרט במדינה, הגדרת סמכותן ואחריותן של רשויות אכיפת החוק במשטר דמוקרטי ושאלת גבול ההתערבות של האזרח בתחומים הנתונים באחריות המשטר ומנגנוניו.¹⁰⁸ כתב-העת רימון נהנה ממימון נדיב ונחשד בקרב חברי 'השורה' כביטאון 'מטעם' ובמימון שירותי הביטחון החשאיים.¹⁰⁹ מקומו בלט במערכה הציבורית לדה-לגיטימציה של שורת המתנדבים. הקו המרכזי שביטא היה זה שהציג את המשפט כמאבק בין שני הלכי רוח: 'זה המצדד בשלטון הקיים וערכיו לבין הלך רוח שמשתדל לערער את האמון בשלטון הזה'.¹¹⁰

בדיעבד קטלג הזיכרון הקולקטיבי הישראלי את המושג 'שורת המתנדבים' בנשימה אחת עם המושג 'משפט עמוס בן-גוריון נגד שורת המתנדבים', אך בפועל היה המשפט רק אירוע אחד בסדרה של אירועים שסימלו את הקושי ההולך וגובר של ארגון האזרחים להמשיך ולתפקד כגורם מבקר ומפקח אל מול הממסד המדינתי במציאות המורכבת של בינוי האומה. אדוארד שילס הראה שאחת ההתמודדויות המרכזיות של ההנהגה במדינה חדשה היא ההכרח ליצור לגיטימציה כלפיה מצד האוכלוסייה.¹¹¹ דוגמאות לכך מביא גיילס מזהאן, החוקר את

107. שם.

108. 'משפט המתנדבים', רימון, 6 (6.2.1957), עמ' 3; 'מלחמת השאלות', שם, עמ' 5, 22-23; 'בולשת פרטית – לא', רימון, 7 (13.2.1957), עמ' 1; 'מדוע נסגרו התיקים?', רימון, 8 (20.2.1957), עמ' 4.

109. ראו ריאיון עם סימונסון, הרצליה פיתוח, 27.2.2003; ריאיון עם אליקים העזני, קריית ארבע, 14.5.2000; ריאיון עם אברהם רות, תל-אביב, 23.10.2002 – מראיינת פולה קבלו. להשערה זו לא נמצאו סימוכין במקורות כתובים, אך המידע הזה נחשב ל-'common knowledge' (לדבר ידוע לכול) בקרב בני התקופה.

110. 'משפט המתנדבים', רימון, 6 (6.2.1957), עמ' 3.

111. Edward Shils, 'On the Comparative Study of the New States', in: Clifford Geertz (ed.), *Old Societies and New States*, New York 1963, p. 3

היחסים בין החברה האזרחית לבין המדינה בארצות אפריקה. הוא טוען כי ממשלות שקמו במדינות חדשות נטו לעודד את יצירתה של חברה אזרחית תחומה במהודק (tightly circumscribed civil society), שהיתה מורכבת ממספר מוגבל של ארגונים בעלי זיקה ונאמנות לשלטון המרכזי.¹¹²

במחקר חלוצי על שורת המתנדבים קובע שמואל רובינוזן כי הארגון חוסל עקב התנגשותו עם העילית החברתית-פוליטית של החברה הישראלית, התנגשות שאירעה כשהארגון חרג מגבולות אי-מוגדרות בהתנהגות (indeterminacy) הנסבלים על-ידי 'הסיסטמה החברתית' ומתאפשרים במסגרת פעילותו האוטונומית של ארגון.¹¹³ תמר הרמן, שבחנה את תופעת המחאה האזרחית בישראל בשנות החמישים, הראתה שארגונים חוץ-פרלמנטריים, אף שלא נטו להשתמש באלימות, לא התקבלו בכרכה בקרב רשויות השלטון. להפך, מבחינות מסוימות הם נחשבו אפילו קשים יותר להתמודדות מתופעות של מחאה המונית, למשל, שכן הציבו אתגר מהותי ומורכב יותר למרותו של השלטון. יתר-על-כן, השימוש בטובות הנאה חומריות כאסטרטגיה שלטונית להרגעת הרוחות – שיטה שפעלה במקרה של מחאה המונית – לא התאים לחלוטין במקרה של קבוצות חוץ-פרלמנטריות. לכן, ברגע שהרשויות התרשמו שחל גידול בהשפעתה של קבוצה חוץ-פרלמנטרית כלשהי, הן מיהרו לפעול נגדה ולהפוך אותה ליעד לדה-לגיטימציה ולהטרדה.¹¹⁴ כל ההסברים הללו שופכים אור על הקושי של ארגון אזרחים עצמאי ובלתי-תלוי כמו שורת המתנדבים לתפקד לאורך זמן במציאות הייחודית של 'בינוי אומה'. אך מניתוח ההתנגדות ל'שורה' נראה כי שלא כמו אגודות אזרחים אחרות שפעלו באותן השנים, היא היוותה איום כפול – גם על רשויות המדינה המבקשות לגיטימציה וגם על 'ארגוני המשנה' הטרומים-מדינתיים שהורגלו לשמש מתווכים בין האזרח למדינה. אייזנשטדט כבר הצביע על כך שהקבוצות הללו 'אפשרו לחבריהן להשתתף בצורה פחות או יותר אינטנסיבית בחיים הפוליטיים והחברתיים המרכזיים של הקהילה ולחוש שהם תורמים ישירות להתפתחותה וחולקים בעוצמתה ובהשפעתה' (ההדגשה שלי, פ"ק).¹¹⁵ כעת באה שורת המתנדבים ומבקשת אף היא להציע השתתפות כזאת, אך באופן בלתי-תלוי במתווכים הטרומים-מדינתיים ובלי להתחייב לכללי 'ההסכמיות והפשרה' שאפיינו את היחסים בין המפלגה לבין המוסדות הלאומיים והיישוביים. נראה שזה היה המוקד לאי-ההשלמה עם פעילותה של 'השורה' ובכך טמון המפתח להבנת הדרתה מן הקונסנזוס. בסוף 1956, במלאות כמעט חמש שנים להיווסדה של 'השורה', ערך העצמי מעין חשבון

Giles Mohan, 'The Disappointment of Civil Society: The Politics of NGO Intervention in Northern Ghana', *Political Geography*, 21, [n.p.] 2002, pp. 125-154

113. שמואל רובינוזן, 'שורת המתנדבים – גורמים להתפרקותו של ארגון וולונטרי', עבודה לתואר שני, הוגשה לחוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטת תל-אביב, מרס 1976, עמ' 4-7, 42.

114. Tamar Hermann, 'Israeli Grassroots Activism', in: Ilan S. Troen & Noah Lucas (eds.), *114 Israel, The First Decade of Independence*, Albany, NY 1995, p. 112

115. ראו אייזנשטדט (לעיל הערה 4), עמ' 255.

ביניים לפעילותה.¹¹⁶ הוא פתח אותו בהצגת הנחת היסוד שעמדה לנגד עיני מקימיה, 'שדורשים רמה מוסרית [...] שרגישים לצדק, לאידאליים של העם שלנו בשטח החברתי [...]'. בהמשך רשם כותרת מודגשת בקו: 'איפה עומדים היום', ולאחריה, מתחת לצמד המילים 'מי אשם?', הופיעה רשימת הבעיות המוכרות: 'כשלוך גמור של התעשייה. פרטית וציבורית; ירידה מן הארץ; גידול מבהיל של הצרכנות, ועוד ועוד'. בתחתיתה של הרשימה הזאת ניסה העצני לפרט את כל הדברים הטובים שעדיין קיימים במדינה: הפוטנציאל של אל-על, התפוזים, הבוטנים, נכונות ההקרבה במלחמה, חידון התנ"ך, הנוער הטוב. לאלה הוא צירף את רשימת הנסיונות של שורת המתנדבים לתרום לשיפור המצב באמצעות יעול המערכות הציבוריות, סימון הרכב הממשלתי והמלחמה בשחיתות. בהמשך רשם לעצמו העצני: "המשל של הזכוב": שלב א': מטיח ראשו, שלב ב': מברר שזה קיר, שלב ג': (וזה מעבר לאפשרויותיו של זכוב) הורס את הקיר. העצני מתמקד בשלב א' – 'הראיתי שכל הזמן משהו מפריע. מהו המשהו הזה? מהו הקיר?' (ההדגשות במקור), ותשובתו, שהיא גם תשובתה של שורת המתנדבים – 'שיטת החלוקה', שאותה הוא מדמה לרשת צינורות שסביבה מתנהלים החיים במדינה: 'על משטר החלוקה בנוי השל טו!!' (ההדגשה במקור). קשה שלא להבחין בדמיון בין סופו העגום של הזכוב (שבוודאי מרסק את גופו בקיר לאחר שנוכח לדעת שלא יוכל להרסו) לסופה של 'השורה', שכנראה הלכה רחוק מדי ומצאה עצמה מוטחת בעוצמה אל הקיר ובסופו של דבר נאלצת לוותר על עצם קיומה.

כמו במשל הזכוב, פרשת המשפט הפכה לסמל ולראשיתו של כדור שלג, של תהליך שבו הלך ונפגם מעמדה הציבורי של 'השורה' והמשאבים הדלים שעוד נותרו בידה הופנו למימנה של הזירה המשפטית. ההתחכמות המילולית המאפיינת משפטי דיבה פגעה גם היא במעמד הציבורי של חברי הארגון, בהציגה אותם כמי שמתפלפלים על קוצו של יו"ד ובהסיתה את הדיון לשאלת המניעים שעמדו מאחורי הרמזים שהופצו כביכול על עמוס בן-גוריון בחוברת הסכנה אורכת מבפנים. המשפט, אף שלא היה הגורם הבלעדי לקריסתו של הארגון, מסמל אפוא היטב את שלב הדה-לגיטימציה שלו ואת שקיעתו עד היפלטותו מן החיים האזרחיים בישראל.¹¹⁷

בדצמבר 1957, חמישה חודשים לאחר הכרעת הדין בבית המשפט המחוזי וכמעט שלוש שנים לפני ההכרעה האוהדת בבית המשפט העליון,¹¹⁸ ניסה הארגון לצאת למסע הישרדות

116. המסמך אינו מתוארך, אך הוא כלול בתיקייה הנושאת את השם 'מפת החלוקה' ובה מסמכים מן השנים 1956-1958. המסמך משורבט בכתבי-יד ומהווה ראשי פרקים למאמר או להרצאה. ראו: ארכיון העצני, אוסף שלוינגר, תיקיית 'מפת החלוקה'.

117. פסק-הדין בבית המשפט המחוזי פסק כי הנאשמים עברו שלוש עברות דיבה וחייב אותם לשלם נזיקין בסך 5300 לירות והוצאות משפט ושכר טרחת עורכי-הדין בסך של 2000 לירות.

118. ראו: פסק-הדין בערעור שורת המתנדבים נגד עמוס בן-גוריון, עמ' 22-88. ערעורה של שורת המתנדבים לבית המשפט העליון התקבל בחלקו ושיעור הפיצויים הופחת במידה ניכרת, ל-1100 לירות (לפני ריבית). כמו כן הופחתו סכום הוצאות המשפט ושכר טרחת עורכי-הדין ל-500 לירות (עמ' 76). הסיבה להפחתה המשמעותית בתשלום הפיצויים היתה ביטול מסקנות בית המשפט המחוזי בנוגע לעברת הדיבה

אחרון. במכתב פומבי לחברים הוכרו על הכוונה לערוך בחירות למוסדות חדשים, שיוכלו להיבחר אליהם אלה שהתפקדו במפקד שערכה 'השורה' בחודשים שקדמו לכך. עוד עולה מן המכתב כי הארגון שאף להתבגר במה שנוגע לרמת המחויבות של החבר כלפיו, דבר שאמור היה להתבטא, למשל, בתשלום קבוע של דמי חבר. גביית התשלום היתה הכרחית בשל החוב שנוצר בעקבות פסיקת בית המשפט המחוזי ובעקבות הידלדלות מקורות ההכנסה הממלכתיים של הארגון במהלך המשפט ולאחריו.¹¹⁹ 'השורה' פנתה גם לאנשים פרטיים בעלי אמצעים ואף הצליחה להשיג מהם תמיכה תקציבית, אך מלכתחילה לא ראתה בערוץ זה ערוץ שאפשר או שכדאי להסתמך עליו לאורך זמן. במכתב הודגשה כמובן התמיכה הציבורית שהארגון זכה לה עקב המשפט וגם צוטטו מכתבי התמיכה שנשלחו אל חבריו. ואולם, הפעם דיברה המציאות בשפה אחרת. וכך, אף שהעניין הציבורי בפעילות 'השורה' היה בשיאו, ואולי דווקא משום כך, כשל הניסיון להשיבה לפסי עבודה 'שגרתיים', ובסופו של דבר הלך הארגון והתמסס עד שחדל להתקיים כליל.

השלישית (והמרכזית), שהשתמעה לכאורה ממכתב 'השורה', וקבלת טענת שורת המתנדבים כי בדבריהם במכתב התכוונו לכך 'שמתן הגושפנקה המוסרית לירקוני על ידי עמוס בן-גוריון היה עלול, מבחינה אובייקטיבית, להשפיע על החוקרים בתיק אירס"ו', כלומר לא השפעה מכוונת דווקא (עמ' 40). בית המשפט העליון הדגיש את דברי בית המשפט המחוזי כי גובה הפיצויים הושפע בעיקר מן הדיבה הזאת, 'שאלמלא הוא [המכתב] לא היה הענין מגיע לדין משפטי בכלל' (עמ' 76). כך שבהחלטתו לקבל את גרסת 'השורה' לגבי המכתב, השמיט בית המשפט העליון במידה מרובה את הקרקע מן התביעה כולה. 119. לחבר - מכתב חוזר לחברי שורת המתנדבים, מכתב חוזר מס' 1, הוצאת שורת המתנדבים, ירושלים, דצמבר 1957, עמ' 1-2. וראו גם מכתב שהופץ בציבור ובו בקשה לסייע בתרומה כספית כדי לשלם את דמי הפיצויים והוצאות המשפט, 12 באוגוסט 1957, ארכיון העצני, אוסף שלזינגר, תיקייה ללא שם עם חומרים מן המשפט ומן התקופה שלאחריו.